

MAARSCHALKERWEERD & ZOON

IN KERKORGELS

DEEL I – VERSIE 21 MAART 2007

DOOR PAUL HOUDIJK

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Verantwoording	9
Hoofdstuk 1 - Een eeuw geschiedenis Maarschalkerweerd.....	11
1.1 Pieter Maarschalkerweerd.....	11
1.2 Michael Maarschalkerweerd.....	15
1.3 De orgelmakerij Maarschalkerweerd & Zoon	17
1.3.1 Werknemers bij Maarschalkerweerd	18
1.3.2 Gang van zaken binnen het bedrijf	21
1.3.3 De concurrentiepositie van het bedrijf.....	24
1.4 Overzicht van het werk van Pieter Maarschalkerweerd.....	26
a. Orgels van de firma Stulting en Maarschalkerweerd	26
b. Overige werkzaamheden door Stulting en Maarschalkerweerd	27
c. Orgels gebouwd door Pieter Maarschalkerweerd alleen (1848-1865).....	27
d. Overige werkzaamheden gedurende de periode 1848-1865	28
1.5 Het werk van Pieter en Michael Maarschalkerweerd samen (1865-1882)	28
1.6 Het werk van Michael Maarschalkerweerd alleen, vanaf 1882.....	29
Bijlage	32
Hoofdstuk 2 - Publicaties van Michael Maarschalkerweerd	36
2.1 Over orgels.....	36

Inhoudsopgave van nog te publiceren hoofdstukken

Hoofdstuk 3 - Historische achtergronden: katholieke emancipatie, kerkbouw en kerkelijke kunst.

- 3.1 De Periode van 1795 tot 1853, het jaar van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland.
- 3.2 De periode van 1853 tot het 'fin de siècle'.
- 3.3 Bemoeienissen van het St. Bernulphusgilde met de orgelbouw.
- 3.4 Ontwikkelingen van het 'fin de siècle' tot 1915, het overlijdensjaar van Michael Maarschalkerweerd.

Hoofdstuk 4 - Kerkmuzikale ontwikkelingen en de positie van het orgel.

- 4.1 Inleiding.
- 4.2 De periode 1795 tot 1865
 - 4.2.1 De meerstemmige koormuziek, de 'Muzijk'
 - 4.2.2 De overige kerkmuziek: het 'Altargesang', het Gregoriaans
 - 4.2.3 De functie van het orgel in de liturgie
- 4.3 De latere negentiende eeuw, de periode van Michael Maarschalkerweerd
 - 4.3.1 Het Caecilianisme
 - 4.3.2 Orgelgebruik
 - 4.3.3 Enkele samenvattende opmerkingen en conclusies met betrekking tot het kerkelijk orgelgebruik in relatie tot de orgelbouw

Hoofdstuk 5 - De aard en het juiste gebruik van de orgels van Maarschalkerweerd.

- 5.1 Algemeen.
- 5.2 De orgels van Pieter Maarschalkerweerd.
- 5.3 De orgels gebouwd door Pieter en Michael samen.
- 5.4 De orgels van Michael Maarschalkerweerd na 1880.
 - 5.4.1 Invloeden uit de Franse en Duitse orgelbouw.
 - 5.4.2 De eigen inbreng van Maarschalkerweerd.
 - 5.4.2.1 De kleine orgels.
 - 5.4.2.2 De overige instrumenten.
 - 5.4.3 Invloed van de opdrachtgevers.
- 5.5 Het juiste gebruik.

Bijlage: Feestrede ter gelegenheid van de ingebruikneming van het Maarschalkerweerd-orgel in de St. Dominicuskerk te Utrecht in 1872.

Hoofdstuk 6 - Het twintigste-eeuwse onbegrip.

- 6.1 Inleiding.

6.2 De Anti-romantiek.

6.3 De 'Elsässicher Orgelreform'.

6.3.1 Schweitzer en Rupp.

6.3.2 De richtlijnen van het Weense congres in 1909.

6.4 De 'Orgelbewegung' en de neobarok in Duitsland, Skandinavië en Nederland.

6.4.1 Personen en gebeurtenissen.

6.4.2 De ideeën.

6.5 Liturgische en kerkmuzikale vernieuwingen binnen de R.K. kerk in de jaren 1960 en '70.

6.5.1 De periode direct voorafgaand aan Vaticanum II.

6.5.2 Het tweede Vaticaans Concilie, en de instructie Musicam Sacram van 1967.

6.5.3 Het nieuwe repertoire.

6.6 De lotgevallen van enkele orgels als voorbeeld.

6.6.1 Het orgel in het Concertgebouw te Amsterdam.

6.6.2 Het orgel in de parochiekerk van H. O.L.V. Onbevlekt Ontvangenis te Erica, invloed van de kerkmuzikale vernieuwingen.

6.7 Kentering.

INLEIDING

Zolang er in ons land een orgelfactuur zal bestaan en men over dit koninklijk instrument zal schrijven, zolang zal ook zijn naam met de meeste lof worden vermeld.
(Jos A. Verheyen)

De titel van dit boek is de letterlijke tekst van het bordje dat bevestigd zat naast de deur van het pand Zuilenstraat 14 in Utrecht, waar de orgelmakerij 'Maarschalkerweerd & Zoon' gevestigd was. Het pand bestaat nog, zij het dat het is verbouwd tot appartementen. Hiervandaan is het slechts een klein stukje lopen naar de aartsbisschoppelijke kathedraal van Ste. Catharina en St. Willibrord, waar Michael Maarschalkerweerd koorzanger was, soms als organist fungeerde en in 1903 een van zijn meesterwerken zou bouwen.

Dit boek gaat over een belangrijk gedeelte van de katholieke orgelbouw in de negentiende eeuw: twee generaties Maarschalkerweerd en hun plaats in het kerkelijke en culturele leven in Nederland. De geschiedenis die wordt beschreven omvat de tijdspanne van een eeuw. Het betreft de periode die begint met de oprichting van het bedrijf 'Stulting & Maarschalkerweerd' in 1840 en eindigt in 1940, wanneer het bedrijf 'Maarschalkerweerd & Zoon' feitelijk ophoudt te bestaan.

De naam 'Maarschalkerweerd & Zoon' is tot op de dag van vandaag blijven bestaan.

Van het werk van Pieter Maarschalkerweerd is helaas weinig bewaard gebleven. Van vader Pieter en zoon Michael Maarschalkerweerd samen, en daarna van Michael alleen, is nog wel een betrekkelijk groot aantal orgels over. Deze instrumenten onderscheiden zich door een hoog en verfijnd artistiek niveau, met name wat betreft de intonatie, en de grote ambachtelijke kwaliteit van hun factuur. Daarnaast valt op dat zij in veel opzichten niet alleen afwijken van instrumenten uit andere perioden, met name de barok, maar ook van die van sommige contemporaine orgelbouwers. Dit boek wil een bijdrage leveren aan het verkrijgen van een dieper inzicht in de essentie van de orgels van Maarschalkerweerd en het achterliggende klankconcept.

In de loop van de twintigste eeuw zijn veel negentiende-eeuwse kunstuitingen in de vergetelheid geraakt. Vooral in de decennia na de Tweede Wereldoorlog bestond er weinig belangstelling meer voor, of het moest zijn in negatieve zin. Veel neoclassicistische en neogotische kerkgebouwen vielen, mede *door de willekeurige selectie van de overtolligheid waaraan artistieke normen vreemd zijn*¹, onder de slopershamer² en in andere gevallen werden interieurs ingrijpend gewijzigd. De orgels van Maarschalkerweerd waren veelal een zelfde lot beschoren, want ook de negentiende-eeuwse orgelkunst werd niet meer begrepen. Sommige instrumenten werden gesloopt, andere aangepast aan de toen geldende normen van de neobarok of aan de wensen die voortkwamen uit de liturgische vernieuwingen. Weer andere orgels bevinden zich thans in slechte staat als gevolg van stelselmatige verwaarlozing.

Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat over Maarschalkerweerd tot op heden weinig is gepubliceerd.

Hier noemen we het artikel van G. Verloop in *De Mixtuur*, 1972, enkele artikelen betreffende recente restauraties in verschillende afleveringen van de tijdschriften *Het Orgel* en *De Orgelvriend*, de *Stinkens-kalender*, *Maarschalkerweerd & Zoon in kerkorgels*, 1993, en artikelen over het orgel in de Utrechtse kathedraal in *De Orgelvriend* van april 1992, *Organist & Eredienst* van september 1992, het *Gregoriusblad* van september 1996, en *Het Orgel* van september en november 1996. Zie verder de literatuurlijst.

Gelukkig echter is er inmiddels al enige jaren een herwaardering waarneembaar van de negentiende-eeuwse romantiek. Er is sprake van een herleving van de belangstelling voor cultuuruitingen van de periode 1850-1940 in het algemeen³ en voor de orgelkunst in het bijzonder. Deze herwaardering krijgt gestalte in de aanvankelijk schoorvoetende maar inmiddels gestaag toegenomen bescherming van kerkelijke en industriële bouwkunst door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Dit geldt ook voor de interieurs van kerken, waaronder de orgels. Het mag verheugend worden genoemd dat enkele belangrijke Maarschalkerweerd-orgels zijn gerestaureerd, en de meeste inmiddels op de monumentenlijst staan.

Ons onderzoek kan worden geplaatst in het kader van deze herleving van de belangstelling, het begrip en de waardering. Wij hopen nieuwe inzichten te kunnen verschaffen omtrent de orgelspeelkunst (uitvoeringspraktijk, registratie- en improvisatiekunst) van deze periode.

De protestantse orgelbouw in de negentiende eeuw in Nederland is voor een belangrijk deel in kaart gebracht in de proefschriften over de orgelmakers Bätz van G. Oost⁴, dat de periode van 1740 tot 1850 bestrijkt, en over de orgelmakerij Witte van T.W.F. den Toom⁵, dat gaat over de periode na 1850. Pieter Maarschalkerweerd heeft het orgelmakersvak geleerd bij Jonathan Bätz, in wiens bedrijf hij het tot meesterknecht bracht. Zeker aanvankelijk heeft hij de door Bätz overgeleverde Hollandse orgelbouwtraditie voortgezet. Wij hopen dat ons boek, dat wil bijdragen tot het in kaart brengen van de katholieke orgelbouw, net zo goed als het werk van Den Toom zal aansluiten bij dat van G. Oost.

Gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw vertoonden kerkarchitectuur, liturgie en kerkmuziek nog volop respectievelijk laat-klassieke en laat-barokke trekken. De ontwikkelingen vormden toen nog geen klimaat voor baanbrekende vernieuwingen in de orgelbouw. De tweede helft van de negentiende eeuw staat daarentegen in het teken van de romantiek en de industrialisatie, onder invloed waarvan de orgelbouw in een stroomversnelling van nieuwe ontwikkelingen geraakt, die ook aan Michael Maarschalkerweerd niet onopgemerkt zijn voorbij gegaan.

Bedoeld zijn hier: a) nieuwe typen windvoorzieningen (balgensysteem, trapinstallatie, gasturbine en later de elektrische ventilator); b) nieuwe tractuursystemen (Barkermachine, eerste experimenten met elektriciteit bij mechanische tractuur en daarna de toepassing van de rein pneumatische tractuur); c) overgang van de sleeplade via de kegellade naar de membraanlade; d) vrijstaande speeltafel; e) speelhulpen als combinatietreden, grand-orgue sur machine, suboctaafkoppel en later het generaalcrescendo en de vaste en vrije combinaties; f) de crescendokast; g) nieuwe registers (overblazende als flûte harmonique en octaviante, strijkers als dolce, aeoline en voix céleste); h) wijzigende intonatie van de registers en hun in toenemende mate complementaire functie (expressions, freins en kernsteken), toepassing van zink voor bepaalde registers om klanktechnische redenen.

Gustav Leonhardt formuleerde het zo: (...) *het clavecimbel is op een goed moment opgehouden als het ware. Het orgel is doorgegaan maar enorm veranderd. In mijn opvatting zijn orgel en clavecimbel zó verbonden. De literatuur was voor een groot deel gemeenschappelijk. De spelers beheersten beide instrumenten. Dat houdt op aan het eind van de achttiende eeuw (...). Goed, het orgel blijft dus bestaan maar na verloop van tijd verandert het zo sterk dat het eigenlijk een ander instrument wordt, tenminste zo zie ik het, en voor de tegenwoordige organist is dat een probleem dat voor de clavecinist niet speelt.*⁶

De meest wezenlijke vraag die als een rode draad door ons hele onderzoek loopt, is die naar de samenhang tussen deze ontwikkelingen in relatie tot de zich wijzigende

muzikale opvattingen en klankidealen in de negentiende eeuw, zowel binnen als buiten de kerk.

De vernieuwingen in de orgelbouw kunnen niet alleen bij Maarschalkerweerd worden aangetroffen, maar ook en zelfs vooral bij de orgelbouw in het buitenland. Michael Maarschalkerweerd was van de ontwikkelingen op de hoogte. Hij had contacten met Franse en Duitse orgelbouwers. Nadere beschouwing van zijn instrumenten leert ons dat belangrijke invloeden uit de Franse en Duitse orgelbouw in zijn werk kunnen worden aangewezen. Vooral in zijn intonatie verradt zich de invloed van de grote Franse meester Aristide Cavaillé-Coll⁷. In de hoofdstukken 5 (in dit deel) en in deel B zullen wij de verschillen en overeenkomsten met de buitenlandse bouw aangeven.

Gezien het grote aantal nieuwe technische vindingen en het feit dat orgelonderdelen, zoals pijpwerk, steeds vaker machinaal werden vervaardigd of door speciale bedrijven werden toegeleverd, komt ook de vraag aan de orde naar de invloed van de industrialisatie op de orgelbouw. In hoeverre vinden daarin de algemene ontwikkelingen op technisch en industrieel terrein hun weerslag? Tekenend voor de tijd is bijvoorbeeld dat Maarschalkerweerd wel werd aangeduid als *orgelfabrikant*⁸.

Heeft het fabrieksmatige afbreuk gedaan aan het artistieke of kunnen we juist zeggen dat, als gevolg van de nieuwe technische mogelijkheden, tal van muzikale idealen, al dan niet door deze mogelijkheden geïnspireerd, nu konden worden gerealiseerd⁹? De orgels van Maarschalkerweerd en andere bouwers wijken immers niet alleen wat betreft de technische aanleg maar vooral ook in de klankopbouw in belangrijke mate af van instrumenten van hun voorgangers, alsmede van instrumenten van sommige contemporaine en latere twintigste-eeuwse bouwers. Deze wezenlijk andere klankidentiteit wordt wel ondergebracht onder de noemer 'romantisch orgel', een kwalificatie die ons te weinig informatie verschaft. Vanuit welke muzikaliteit, welk klankideaal zijn deze instrumenten geconcipeerd? Wat en hoe werd er op gespeeld en op welke wijze dienen ze ook heden ten dage te worden bespeeld om optimaal tot hun recht te kunnen komen? Dit zijn vragen naar een bijzonder aspect van de historische uitvoeringspraktijk in de negentiende eeuw. Beantwoording daarvan is onontbeerlijk wanneer we willen komen tot een juist begrip en juiste waardering van, kortom een consistente visie op, deze muziekinstrumenten, en daarmee de negentiende-eeuwse orgelkunst in het algemeen.

Hierbij mag nooit uit het oog worden verloren dat het artistiek niveau van zowel de bespeler, tot uiting komend in de juiste speelwijze, als van de luisteraar bij de oordeelsvorming een belangrijke rol spelen. Wil men over dit alles uitspraken doen, dan wordt men geconfronteerd met de moeilijkheid dat het wezenlijke van muziek, en daarmee van muziekinstrumenten, onzegbaar is. Hendrik Andriessen, van 1934 tot 1949 de vaste bespeler van het Maarschalkerweerd-orgel in de Utrechtse kathedraal, en van 1952 tot 1963 buitengewoon hoogleraar muziekwetenschap aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, formuleert het aldus:

Het is bij het ondernemen van de studie der muziek, haar wezen en verschijnselen, principieel van het grootste belang te beseffen dat, zo wij al het phenomeen methodisch kunnen bestuderen en kennis als bezit kunnen boeken, de kern der zaak toch als een geheim zullen moeten blijven erkennen en zelfs prijzen. Het is geen gebrek van de menselijke geest de ziel der muziek als onpeilbaar te moeten schatten. Behoort het zelfs niet tot de eer van ons verstand toe te geven dat er tussen hemel en

*aarde meer is dan door onze schoolse wijsheid wordt gedroomd? Slechts zij die door hoogmoed worden beheerst en zij die door oppervlakkigheid zijn beperkt, willen of kunnen deze waarheid niet begrijpen. (...) Ik houd de muziek voor ogen en deel als musicus uit ervaring aan u mee dat erkenning en kennis in deze zaak zeer verschillende begrippen zijn*¹⁰.

Een en ander komt bijvoorbeeld naar voren bij het omschrijven van de intonatie der registers.

Voorbeelden hiervan zijn te vinden in Jos Verheyens brochure over het orgel in het Concertgebouw in Amsterdam¹¹.

Hoewel enerzijds zeker de grotere instrumenten van Maarschalkerweerd geschikt zijn voor de vertolking van een groot gedeelte van het orgelrepertoire, is het anderzijds een belangrijk gegeven dat orgelconcerten zoals wij die thans kennen, afgezien van inspelingsconcerten, in katholieke kerken in de negentiende eeuw in Nederland niet voorkwamen. De orgels hadden in de eerste plaats een functie in de liturgie. Op enkele uitzonderingen na, waaronder het orgel in het Concertgebouw te Amsterdam, gaat dit boek over kerkorgels.

Vader en zoon Maarschalkerweerd waren rooms-katholiek. Zij bouwden voornamelijk voor katholieke kerken, hoewel dit onverlet laat dat verscheidene van hun instrumenten een plaats kregen in gebouwen van andere kerkelijke gezindten.

Het is ons daarbij niet ontgaan dat deze laatste instrumenten in klankkarakter afwijken van die in katholieke kerkgebouwen.

De orgelbouwkunst van Maarschalkerweerd staat dan ook niet op zichzelf maar moet worden begrepen tegen de achtergrond van een complex van cultuuruitingen als gevolg van de katholieke emancipatie. Hierbij springt in de architectuur de neogotiek het meest in het oog. Als historische achtergrond speelt de vraag naar de invloed van deze emancipatie op het gehele maatschappelijke, culturele en daarmee muzikale leven in het Nederland van de negentiende eeuw.

Drie jaartallen zijn hierbij van cruciale betekenis: het jaar 1796 waarin de verschillende godsdiensten in Nederland van overheidswege werden gelijkberechtigd, zodat de katholieken hun liturgie weer in het openbaar mochten gaan vieren, het jaar 1853 waarin de bisschoppelijke hiërarchie werd hersteld, en het jaar 1865 waarin het Provinciaal Concilie te Utrecht belangrijke uitspraken deed over de kerkmuziek. Sinds 1796 werden enkele oude kerkgebouwen aan de katholieken teruggegeven en vele nieuwe door hen gebouwd, hetgeen een stimulans betekende voor de orgelbouw. De eerste helft van de negentiende eeuw kenmerkt zich nog vooral door de strijd tussen katholieken en protestanten, waarbij de eersten hun emancipatie bevechten, daarbij gesteund door de landelijke overheid. De kerkarchitectuur vertoont voornamelijk classicistische stijlkenmerken.

Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie kon de katholieke kerk hier te lande tot grote bloei komen en haar identiteit ontwikkelen. Dit heeft ingrijpende maatschappelijke en culturele gevolgen gehad. De reeds genoemde oriëntatie op de gotiek was dominerend.

Twee belangrijke voorbeelden van niet-kerkelijke bouwkunst die hier genoemd moeten worden zijn het Centraal Station en het Rijksmuseum in Amsterdam.

In dit verband besteden we aandacht aan het St. Bernulphusgilde. Dit was een vereniging van geestelijken, in 1869 door kapelaan G.W. van Heukelum te Utrecht opgericht, die zich de bevordering van de christelijke kunst ten doel stelde. Later heeft

zich hierbij een collectief van prominente kunstenaars aangesloten, waartoe ook Michael Maarschalkerweerd behoorde. Op dit alles wordt ingegaan in hoofdstuk 3.

De kerkmuziekpraktijk van de eerste decennia na 1796 staat vooral in het teken van de concertmis, in belangrijke mate bepaald door de stijl der Weense klassieken. Het orgel vervulde hierbij voornamelijk een continuofunctie, of diende, doorgaans in de kleinere kerken, ter vervanging van het orkest. Daarnaast zou het in toenemende mate worden benut om belangrijke liturgische momenten muzikaal uit te beelden. Na het Provinciaal Concilie van 1865 worden de ontwikkelingen in de katholieke kerkmuziek in belangrijke mate bepaald door het Caecilianisme van de Regensburgse school. Deze dominante stroming in de kerkmuziek heroriënteert zich op het Gregoriaans en de meerstemmige koormuziek van de 'Nederlandse scholen', waarbij de muziek van Palestrina als hoogtepunt wordt beschouwd. Het concilie had bepaald dat het orgel in principe het enige muziekinstrument was dat in de kerk thuishoorde. Het moest dienen ter ondersteuning van de zang en mocht die beslist niet overheersen. Mede hierin zou wellicht een verklaring kunnen worden gevonden voor de relatief milde intonatie van menig Maarschalkerweerd-orgel. Aan deze kerkmuzikale ontwikkelingen is hoofdstuk 4 gewijd.

Verantwoording

Ten behoeve van dit onderzoek hebben we in de eerste plaats een zo grondig mogelijke literatuurstudie gedaan. Het gaat hierbij om boeken en tijdschriften uit of over de negentiende eeuw, van algemeen historische, kunsthistorische, kerkhistorische, muziekwetenschappelijke en organologische aard. Deze studie had als belangrijk doel na te gaan wat reeds met betrekking tot ons onderwerp is gepubliceerd, en het verkrijgen van inzicht in de historische en muzikale achtergronden zoals hierboven in de inleiding aangegeven. Zeer verhelderend zijn daarbij ook de publicaties van Michael Maarschalkerweerd zelf gebleken. Daaraan wordt aandacht besteed in hoofdstuk 2.

Daarnaast hebben wij zoveel mogelijk archiefmateriaal verzameld. Materiaal van het bedrijf 'Maarschalkerweerd & Zoon' zelf is over tal van plaatsen verspreid geraakt.

De orgelmakerij Blank te Herwijnen bezit brieven van Michael Maarschalkerweerd, enige mensuurtabellen, en een dispositiecahier. Een tweede dispositiecahier is te vinden bij B. Vermeulen die een pianohandel in Utrecht had. De orgelmakerij Elbertse te Soest is in het bezit van foto's, brieven, tekeningen, enkele publicaties van Michael Maarschalkerweerd, alsmede enkele van zijn gereedschappen, waaronder een intoneertafel. Voorts zijn nog enkele stukken in het bezit van de familie van Maarschalkerweerds meesterknecht C.H. van Brussel in Zwitserland, en bleek mevrouw Th. Post-Van Rooij te Utrecht, Van Brussels kleindochter, te beschikken over het bordje 'Maarschalkerweerd & Zoon in kerkorgels' en de aanstellingsbrief van C.H. van Brussel als Maarschalkerweerds compagnon.

Persoons- en bedrijfsgegevens zijn te vinden in het Rijksarchief en het Gemeentearchief te Utrecht, vooral in het bevolkingsregister en de patentregisters. Materiaal over de orgels is nog aanwezig in de archieven van de bisdommen, de Katholieke Klokken en Orgel Raad (K.K.O.R.), de diverse parochies en kloosters, of de gemeentes indien de parochiearchieven daaraan zijn overgedragen.

Wat dit betreft hebben wij echter ook teleurstellingen moeten incasseren. Regelmatig bleken belangrijke stukken verdwenen. Bewaard gebleven contracten of keuringsrapporten bijvoorbeeld zijn zeldzaam.

In de derde plaats hebben wij belangrijke informatie verkregen uit gesprekken met familieleden van Maarschalkerweerd en van Van Brussel, organisten, orgeladviseurs, orgelbouwers en anderen. In het bijzonder willen we hier vermelden: Mevrouw C. van Dijk-Van Gent, kleindochter van Michael Maarschalkerweerd; mevrouw Th. Post-Van Rooij en de heer B. Vermeulen; drs. J.J. van der Harst, adviseur bij de restauratie van enkele belangrijke Maarschalkerweerd-orgels, en de orgelbouwers Elbertse, Vermeulen, Schreurs en Flentrop, die deze restauraties hebben uitgevoerd.

Elbertse is de kleinzoon van J.J. Elbertse, die destijds meesterknecht was bij Maarschalkerweerd. Zijn orgelmakerij wortelt nog in de Maarschalkerweerd-traditie.

De belangrijkste bron, tevens object en tegelijk doel van ons onderzoek, wordt evenwel gevormd door de orgels zelf. Naast een algemene inventarisatie is een beperkt aantal, meest representatieve instrumenten, zo uitvoerig mogelijk beschreven. Dat dit niet voor alle Maarschalkerweerd-orgels kan gelden is mede een gevolg van het feit dat vele zijn gesloopt of dusdanig ingrijpend gewijzigd, dat hun oorspronkelijke karakter als verloren moet worden beschouwd en zij geen informatieve waarde meer hebben. De criteria voor de gemaakte keuzes zullen worden aangegeven. Met name van het werk van Pieter Maarschalkerweerd is weinig meer over. Maar wat nog resteert, en vooral het vele dat nog bewaard is gebleven van de orgels van zijn zoon Michael, biedt ons voldoende houvast om een goed beeld te krijgen van het oeuvre van twee generaties Maarschalkerweerd.

¹ C. Peeters, *Kerkelijke kunst en architectuur ten tijde van Hendrik Andriessen, Hendrik Andriessen en het tijdperk der ontluiking*, Gooi & Sticht, Baarn, 1993, p. 65

² 't Gat in de Biltstraat, uitgegeven in de serie Forum, orgaan van het genootschap Architectura et Amicitia, Amsterdam, 14/1, 1973.

³ J. den Hollander, *Ooit gesloopt Nederland*, De Bezige Bij, Amsterdam, 1985.

⁴ G. Oost, *De Orgelmakers Bätz, 1739-1849, Een eeuw orgelbouw in Nederland*, Canaletto, Alphen a/d Rijn, 1975.

⁵ T.W.F. den Toom, *De orgelmakers Witte, J.J. Groen en Zoon*, Heerenveen, 1997.

⁶ Interview met Gustav Leonhardt door J.P. Knijf, Het Orgel, 2000/5.

⁷ Kwalificatie van Michael Maarschalkerweerd in zijn brief aan de orgelbouwer Adema uit 1874 en in zijn aantekeningen met betrekking tot het orgel te Doornenburg, beide in het archief van de orgelbouwer Blank te Herwijnen.

⁸ Brief van Weigle, archief Blank te Herwijnen.

⁹ A.M.J. van Eck en H. de Kler (red.), *Orgelkunst rond 1900*, Canaletto, Alphen aan den Rijn, 1995.

¹⁰ H. Andriessen, *Aspecten der Nederlandse Muziek, rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de muziekwetenschappen aan de R.K. Universiteit te Nijmegen, op vrijdag 3 oktober 1952*, Dekker & Van de Vegt N.V., Nijmegen, Utrecht, 1952, p. 3.

¹¹ J.A. Verheijen, *Het orgel in het Concertgebouw*, Erven H. van Munster & Zoon, Amsterdam, 1891, p. 22 e.v.

HOOFDSTUK 1 - EEN EEUW GESCHIEDENIS MAARSCHALKERWEERD

1.1 Pieter Maarschalkerweerd

Pieter Maarschalkerweerd werd te Utrecht geboren op 18 februari 1812, als zoon van de winkelneght Machiel Maarschalkerweerd en Aletta van Blaricum¹². Met zijn ouders, drie broers en twee zusters woonde hij in de Ballemakerstraat (wijk H), thans Loeff Berchmakerstraat. Als beroep van vader Machiel wordt in 1824 opgegeven: 'in een saadwinkel', en in 1830 koopmansbediende. Pieter groeide op in het lagere katholieke middenstandsmilieu van de stad. Reeds in 1830 stond hij als orgelmaker vermeld in het bevolkingsregister van Utrecht. Het vak had hij geleerd bij de beroemde orgelmaker Jonathan Bätz (1787-1849).

Dat Bätz reeds vroeg bekend was met de Maarschalkerweerds blijkt uit het feit dat Pieters vader Machiel als getuige vermeld staat bij de geboorteaangifte van een van de kinderen van Johan Martin Willem Bätz, Jonathans broer. Meer gegevens dan G. Oost meldt over de relatie van Jonathan Bätz en Pieter Maarschalkerweerd zijn niet gevonden¹³. De precieze datum van Pieters indiensttreding is onbekend zodat het prille begin van de Maarschalkerweerd-traditie in nevelen gehuld moet blijven.

Op 22 november 1837 trad Pieter in het huwelijk met Everarda Woudenberg, zonder beroep, dochter van Adrianus Woudenberg en Bertha van de Beelt. Zij was te Utrecht geboren op 14 juli 1809. Pieter en Everarda kregen vier kinderen: Michael, die in 1838 werd geboren, en nog drie dochters.

Dit waren:

- Albertina, geboren te Utrecht 3 januari 1841 (een van de getuigen bij de aangifte was de orgelmaker Stulting, waarover straks meer);
- Aletta Cornelia, geboren te Utrecht 30 april 1846 (op 5 oktober 1908 is zij ongehuwd verhuisd naar Wijk bij Duurstede);
- Maria, geboren te Utrecht op 18 december 1848 (een van de getuigen was Willem Maarschalkerweerd, boekbinder. Onbekend is of hij familie is van Pieter Maarschalkerweerd), op 31 juli 1924 ongehuwd verhuisd naar Amersfoort.

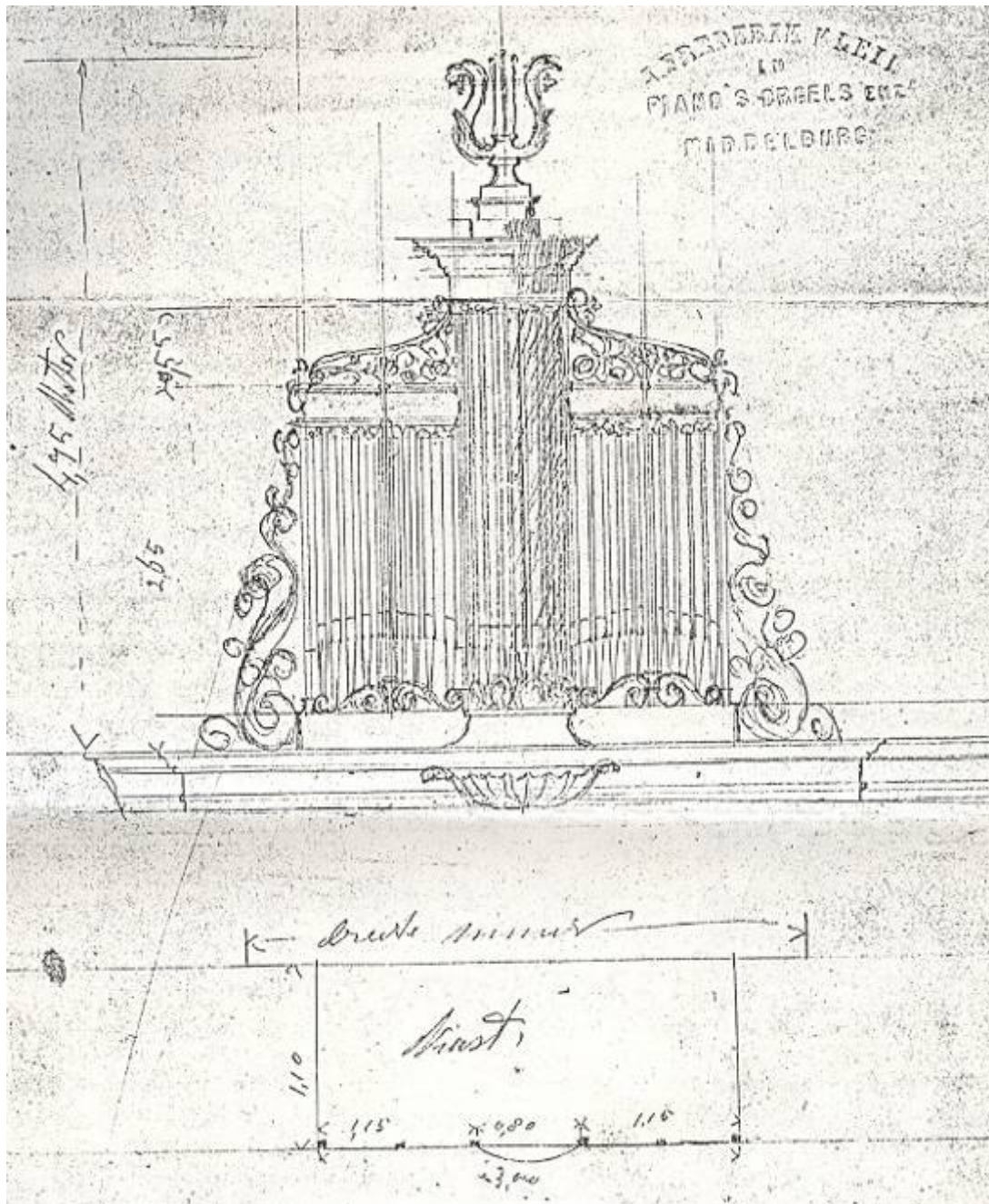
Over Pieters ontwikkeling als orgelmaker in deze jaren is alleen bekend dat hij in dienst was bij Jonathan Bätz. In zijn huwelijksakte staat hij inderdaad als orgelmaker vermeld. (Daarnaast staat hij overigens ook vermeld als jager in het tweede bataljon jagers.) Opmerkelijk, en tekenend voor de tijd (zie hoofdstuk 3), is dat hij twee jaar later in het patentregister wordt vermeld als spekverkoper. Aan zijn dienstverband met Bätz komt op 1 mei 1840 een einde wanneer hij samen met Christiaan Stulting een eigen orgelmakerij begint onder de naam Stulting en Maarschalkerweerd¹⁴. Evenals Pieter was ook Christiaan Stulting leerling geweest in het bedrijf van Jonathan Bätz¹⁵.

Stulting werd geboren op 10 april 1803 als zoon van de kleermaker Hermanus Stulting, en Hendrika Lebben. Op diezelfde datum werd hij gedoopt in de gereformeerde kerk¹⁶. Bij de vermelding van het beroep van vader Hermanus treffen wij nog de meer precieze aanduiding 'verwer', dit is: verver, aan. Vanaf 1822 was Christiaan ingeschreven bij de Nationale Militie. Hij werd echter, aanvankelijk voor een jaar en in 1823 volledig, vrijgesteld uit hoofde van 'een zwakke borst te hebben'. In het betreffende certificaat staat hij aangeduid als 'orgelman'.

Op 6 september 1826 trad hij in het huwelijk met Lisebeth Jansse, naaister van beroep, later ook wel als werkster aangeduid. Zij was te Utrecht geboren in 1805 als dochter van Jan Jansse en Maria Simons, eveneens werkster van beroep. Een van de getuigen bij dit huwelijk was de Utrechtse orgelmaker Koenraad Kuniken. In zijn huwelijksakte staat Christiaan Stulting aangeduid als orgelmaker. Het echtpaar kreeg zes kinderen. Ook in de geboorteakten van de kinderen wordt Christiaan als orgelmaker aangeduid. Als getuigen komen voor: de orgelmakers Koenraad Kuniken, Anthonius Kuerten, Elbert van der Werke en Pieter Maarschalkerweerd, alsmede de timmerlieden Cornelis Johannes Stulting en Cornelis

Maarschalkerweerd, vermoedelijk een broer van Pieter. Van Anthonius Kuerten is bekend dat hij in die jaren het Bätz-orgel in de Hervormde kerk en het Heineman-orgel in de St. Jans-kathedraal, beide te Den Bosch, in onderhoud had. (In 1835 wijzigde hij in laatst genoemd orgel de quintadeen 16' van het bovenwerk in een bourdon 16' en in 1841 herstelde hij de frontpijpen¹⁷. De datum van Stultings indiensttreding bij Bätz is onbekend. Christiaan Stulting overleed op 1 juli 1881.

Hoewel de orgelmakerij in het patentregister als zodanig staat aangegeven zien we ook nu weer dat in het bevolkingsregister van 1841 als beroep van Pieter niet orgelmaker maar winkelier wordt vermeld. Intussen was hij met zijn gezin verhuisd naar het adres Wijsstraat (wijk B, nr. 188), thans Twijnstraat, hetzelfde adres waar ook zijn broer Hermanus, die kantoorbediende was, met zijn gezin woonde, en kort daarna naar de Lange Nieuwstraat (wijk A, nr. 456). Op het laatste adres was ook het bedrijf Stulting en Maarschalkerweerd gevestigd¹⁸. Pieter en Christiaan moeten elkaar al geruime tijd hebben gekend. Beiden waren knecht bij Bätz en reeds in 1835 was Pieter getuige bij de geboorteaangifte van Stultings vierde kind. Als we bovendien in aanmerking nemen wie de getuigen waren bij de geboorteaangifte van Michael Maarschalkerweerd en wie de andere getuigen waren bij de huwelijken van Pieter Maarschalkerweerd en Christiaan Stulting (zie 1.2), alsmede bij de geboorte van hun kinderen, mag worden aangenomen dat er meerdere banden hebben bestaan tussen Maarschalkerweerd, Stulting en andere werknemers bij Bätz en de familie Bätz. Stulting was negen jaar ouder dan zijn compagnon. Zijn naam staat ook als eerste in de bedrijfsnaam vermeld. Hij en Pieter waren lid van sterk verschillende kerkgenootschappen. De eerste gereformeerd en de tweede rooms-katholiek. Voor onderhouds- en restauratiewerkzaamheden beveelt Jonathan Bätz hen aan in Driebergen (1841), IJsselstein (1842), Tiel (1842) en Breda (1843). Al in 1842 mogen zij van Bätz het onderhoud overnemen van diens orgel in de grote- of St. Petruskerk te Woerden¹⁹.

Het nieuwe front voor Driebergen, de eerste opdracht voor Stulting en Maarschalkerweerd.
(Afbeelding uit archiemateriaal van J.P. Karman)

Stulting en Maarschalkerweerd bouwen over het algemeen vrij kleine orgels in de min of meer traditionele Hollandse stijl, zoals overgeleverd door Bätz, zij het soms in een mildere, katholieke variant²⁰. Ook worden enkele belangrijke restauraties uitgevoerd. (Een volledige opsomming van hun werkzaamheden wordt gegeven in deel B door J. Laus, en een kort overzicht in 1.4.) De eerste activiteit van enige betekenis dateert uit 1841 en betrof de overplaatsing van het acht stemmen tellende orgeltje uit de St. Bonifatiuskerk te Dordrecht naar de kerk van de Hervormde gemeente te Driebergen, waarbij het bovendien werd gewijzigd. Er werd een geheel nieuw front aangebracht met daarin een nieuwe prestant 8'. Jonathan Bätz heeft bij deze operatie voor de orgelmakers een bemiddelende rol vervuld. Hij deed dat wel vaker voor zijn voormalige meesterknechts. Zelf had hij immers werk genoeg. In 1881 is dit eerste

werk van Pieter en Christiaan vervangen door een nieuw orgel. Aangenomen moet worden dat het thans niet meer bestaat.

Een en ander blijkt uit het feit dat aan Bätz een rekening van f40,25 is betaald. De orgelmakers kregen f1300,-. Volgens contract zouden Stulting en Maarschalkerweerd dit orgel gedurende twaalf jaar een jaarlijkse onderhoudsbeurt geven voor f16,- per jaar, met ingang van 1 januari 1842. Rekeningen hiervan zijn niet bewaard gebleven. In 1881 werd het bewuste orgel te koop aangeboden in o.a. de Kerkelijke Courant en het Wagenings Weekblad, en aangekocht door A.M. Elzer, orgel- en pianomaker te Utrecht. Het is niet bekend wat sindsdien met het orgel is gebeurd²¹.

Van de orgels die na 1841 het bedrijf verlieten zijn alleen die in de R.K. kerk Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming te Houten uit 1845 en in de St. Barnabaskerk te Haastrecht eveneens uit 1845 (deels) en het uit 1847 stammende huisorgel voor de heer Keyder te Zaandam (vrij gaaf) bewaard gebleven.

In 1848 trekt Christiaan Stulting zich terug uit het bedrijf. Omtrent de redenen van zijn besluit is niets bekend. Mogelijk zouden de reeds genoemde verschillende kerkelijke achtergronden de oorzaak kunnen zijn geweest van uiteenlopende opvattingen over orgelbouw. Ook een andere speculatie is hier nog mogelijk. Tot de gebeurtenissen die gepaard gingen met de grondwetswijziging van hetzelfde jaar 1848, waaronder de Aprilbeweging (waarover meer in hoofdstuk 3), behoorde ook dat katholieke arbeiders op straat werden gezet en katholieke leveranciers werden afgedankt. In de stad Utrecht circuleerde een pamflet waarin werd opgeroepen tot een boycot van katholieke winkels: *De Roomschen moeten 't voelen, dat wij de baas zijn, als het er op aan komt. (...) Zij zijn hier immers niet op hun plaats in 't vrije protestantsche Nederland*²².

We kunnen ons afvragen of een en ander bij Stultings besluit heeft meegespeeld. Hierna verricht Stulting nog enkele werkzaamheden voor of aanbevolen door Witte²³. In 1857 doet hij stemwerk in Gorinchem en Delfshaven. Witte beveelt hem aan in 1850 en 1865 voor werkzaamheden in respectievelijk Breda en Delft. In 1859 plaatst hij een nieuwe viola da gamba 8' in het rugwerk van het orgel in de grote kerk te Breda²⁴. Pieter Maarschalkerweerd zet de orgelmakerij alleen voort en zal de nu volgende jaren tamelijk productief zijn. Helaas zijn uit deze periode alleen de orgels voor de St. Martinuskerk te Utrecht uit 1852 en de St. Bavokerk te Harmelen uit 1859 (in gewijzigde toestand) en het orgel in de kerk van H. Maria Geboorte te Rumpst uit 1863 (vrijwel gaaf) bewaard gebleven. Het uit 1862 stammende orgel voor de St. Josephkerk te Zeist is inmiddels gereconstrueerd en bevindt zich thans in de H. Gerardus Majellakerk te Utrecht.

In de jaren '50 woont het gezin Maarschalkerweerd in de Predikherenstraat (wijk H, nr. 423). Zoon Michael verblijft dan enkele jaren in Den Helder, vermoedelijk in verband met zijn opleiding tot waterbouwkundig ingenieur (zie 1.2), om op 2 november 1860 terug te keren naar zijn ouderlijk huis. Pieter zal hem nu gaan inwijden in het orgelmakersvak. Het gezin blijkt niet erg honkvast want er wordt wederom verhuisd.

Eerst op 16 januari 1862 naar het St. Jansveld (wijk H, nr. 560) en op 6 mei 1863 naar 't Hoogt (wijk G, nr. 162), op welk laatste adres overigens Michael Maarschalkerweerd als hoofdbewoner staat ingeschreven. Troffen we Pieter al eerder aangeduid als spekverkoper en als winkelier, vanaf 3 mei 1863 vinden we over hem in de bevolkingsregisters zelfs de vermelding "zonder beroep". Toch zal zijn levensstandaard niet erg laag zijn geweest. Hij behoorde tot de zogenaamde kleine burgerij en alle vermelde woonadressen behoorden tot de betere buurten van de stad²⁵.

Nadat zoon Michael op 23 oktober 1875 het ouderlijk huis heeft verlaten, vestigen zijn ouders en zusters zich op 27 oktober van dat jaar aan de Lange Nieuwstraat (wijk A, nr. 597, later vernummerd tot 54), alwaar Pieter Maarschalkerweerd overlijdt op 2 juni 1882. Zijn vrouw Everarda overlijdt op 23 januari 1886.

1.2 Michael Maarschalkerweerd

Michael Maarschalkerweerd werd te Utrecht geboren op 24 december 1838 om twee uur 's nachts, als eerste kind van Pieter en Everarda Maarschalkerweerd²⁶. Hij zou hun enige zoon blijven. Over zijn kinderjaren is niets bekend. Wel durven we te vermoeden dat hij op school een goede en intelligente leerling is geweest, want in 1854 bijvoorbeeld werd hem als vijftienjarige scholier een prijsboek uitgereikt *voor betoonde vlijt en gedane vorderingen in het vak der Meetkunde aan Stadsscholen van Teeken - en Bouwkunde gedurende den jare 1853/54*.

Het betreft het boek van Ch. Delaunay, Allereerste gronden der Mechanica, Leiden, 1855 (sic!). Dit boek is thans in het bezit van J.A.M.K. Laus, auteur van deel B.

Zou hierin behalve voor zijn ijver ook een indicatie mogen worden gezien voor zijn belangstelling, of zijn bepaalde interesses bij de jonge Michael juist door dit boek gewekt? In elk geval ging hij waterbouwkunde studeren om daarna werkzaam te zijn bij het ministerie van Rijkswaterstaat.

Volgens de in zijn tijd zeer bekende organist van de Mozes en Aäronkerk en het Concertgebouw te Amsterdam Jos Verheyen, die op goede voet stond met Michael Maarschalkerweerd, deed hij dit tot zijn negentiende jaar. Deze bewering komt niet overeen met het gegeven dat Michael vanwege zijn studie enige tijd, tot 1860, in Den Helder verbleef. Als waterbouwkundig ingenieur werd hem een goede betrekking aangeboden in Nederlands Oost- Indië. Hij zag er echter van af om op dit aanbod in te gaan en ging bij zijn vader in de zaak werken om zich in het vak van orgelbouwer te bekwamen. Naar de redenen van deze beslissing kunnen we slechts gissen. Liefde voor het orgel en het orgelmakersvak zullen ongetwijfeld een rol hebben gespeeld. Men moet zich echter tevens realiseren dat het Nederlandse optreden in Oost-Indië aan ernstige kritiek onderhevig was²⁷. Zonder daarop nader in te gaan, spreekt Jos Verheyen van gemoedsbezwaren. Aangenomen mag worden dat Michael vanaf zijn terugkeer in 1860 bij zijn vader, die hem het orgelbouwersvak had geleerd, in de zaak heeft gewerkt.

Op 5 oktober 1875 trad Michael Maarschalkerweerd te Utrecht in het huwelijk met Elisabeth van Groeningen.

In de huwelijksakte staat bij de vader van de bruid vermeld: zonder beroep. Getuigen bij het huwelijk waren Cornelis van Gelderen, Willem Leendert van der Geulden, Pieter Buisman en Jan Tjabring. Voor zover bekend was niemand hiervan orgelmaker. Geen van de ouders heeft getekend. Mogen wij hieruit opmaken dat zij niet bij dit huwelijk aanwezig waren?

Het echtpaar vestigde zich aan de Zuilenstraat. Vanaf hier was het slechts enkele passen gaans naar de aartsbisshoppelijke kathedraal van Ste. Catharina en St. Willibrord waar Michael koorzanger was en soms ook als organist fungeerde²⁸. Zijn latere meesterknecht J.J. Elbertse vertelt hierover:

Hij woonde vlak bij de Catharijnekkerk. Als je achterom de werkplaats uitging was je zo in de kerk. Dat was niet verder dan vijf, zes meter, maar ondanks dat lukte het hem

*niet altijd de ochtenddienst bij te wonen. (...) Hij speelde zelf wel kerkdiensten op een oud klein orgeltje in de Catharijnekerk. Een geweldig speler was hij overigens niet*²⁹.

Het is deze kerk waarvoor hij in 1874 een klein jubé-orgel bouwde, het orgeltje waar Elbertse op doelt, en in 1903 het thans nog aanwezige hoofdorgel.

Michael en Elisabeth kregen in 1879 een tweeling aan welke het leven slechts voor vijf dagen was gegund.

De twee kinderen heetten Josef Maria Petrus Reinier, en Maria Everarda Cecilia. Ze werden geboren te Utrecht op 10 mei van dat jaar. Getuigen bij de aangifte waren grootvader Pieter, dan 67 jaar, en diens broer Hermanus. De tweeling overleed op 15 mei.

Het is kenmerkend voor die tijd dat Michael bij de geboorte- en overlijdensakten van zijn kinderen wordt aangeduid als orgelfabrikant en niet als orgelmaker. Als derde kind werd Maria Cornelia Everarda geboren op 13 mei 1883. Op 13 augustus 1912 trouwde zij met de bloemist (of banketbakker?) Theodorus van Gendt. Deze had een zaak in de Servetstraat. Zij kregen zeven kinderen. Eén daarvan, mevrouw Van Dijk-Van Gendt, kleindochter dus van Michael Maarschalkerweerd, kon ons de nodige informatie verschaffen. Zij werd geboren op 6 juni 1915, enkele maanden na het overlijden van haar grootvader. Haar moeder, Michaels dochter, heeft haar eens toevertrouwd dat zij door haar vader als enig kind als angstig bezit werd beschouwd. Zij overleed op 27 juli 1955. Michael zou geen zoon krijgen om het bedrijf later eventueel voort te zetten. Elisabeth overleed te Utrecht op 15 november 1892. Hij hertrouwde (niet te Utrecht) met Maria Elisabeth Disselhof, geboren te Haarlem op 23 november 1851, als dochter van Johannes Hendrikus Disselhof en Maria Helena Veldhoven.

In een in het Duits geschreven brief van Maarschalkerweerd van 22 februari 1895 aan Karl G. Weigle wordt de laatste bedankt voor zijn warme belangstelling bij hun huwelijk³⁰. Hieruit kan worden afgeleid dat de trouwdatum op zijn laatst begin 1895 moet zijn geweest.

Michaels tweede vrouw verhuisde op 8 februari 1895 van Hilversum naar de Zuilenstraat.

Zijn dochter was op 25 april 1892 vertrokken naar Enkhuizen, vermoedelijk in verband met de ziekte van moeder³¹. Mevrouw Van Dijk-Van Gendt bevestigt dat haar moeder toen inderdaad gedurende enige tijd op een kostschool heeft gezeten. De dochter keerde in het ouderlijk huis terug op 8 juni 1895. Schoonvader Disselhof trok in 1901 bij de Maarschalkerweerds in.

Zowel het gezin als het bedrijf Maarschalkerweerd bleven gevestigd in het pand Zuilenstraat 14. Na al enige tijd ziek te zijn geweest overleed Michael Maarschalkerweerd aldaar op 27 februari 1915. Zijn weduwe Maria Elisabeth overleed op 20 juli 1917. Nederlands belangrijkste orgelmaker uit die tijd werd door zijn eigen werknemers ten grave gedragen naar de St. Barbarabegraafplaats te Utrecht, waar zijn graf thans nog aanwezig is.

De uitvaartmis had plaatsgevonden in zijn vertrouwde Utrechtse Ste. Catharina kathedraal. De celebranten waren zijn zwager J. van Groeningen, pater Van Kessel (pastoor te Delft) en kapelaan Ten Bergen, (kapelaan van de parochie). Het koor St. Gregorius Magnus zong de gregoriaanse requiem-mis, onder leiding van Mgr. J.A.S. van Schaik (die we in hoofdstuk 4 nog zullen tegenkomen, omdat hij een belangrijke rol heeft gespeeld in de voor Maarschalkerweerd relevante kerkmuzikale ontwikkelingen). In de Ste. Barbara-kapel en op het kerkhof werd de plechtigheid voortgezet door pater Van Kessel, terwijl genoemd koor achtereenvolgens het Libera me (in de kapel), het In Paradisum (van de kapel naar het graf), het Benedictus, (bij het graf) en het De Profundis (op de terugweg) zong.

Wie was Michael Maarschalkerweerd? Elbertse karakteriseert hem als een ietwat norse en stugge persoonlijkheid met betrekkelijk weinig gevoel voor humor:

*Nou, in dit opzicht is eigenlijk weinig bijzonders over hem te vertellen. Hij had een rustig karakter, maar alles moest wel goed gaan. (...) Een opvallend vrolijke man was hij nu ook weer niet. De enkele keer dat hij een grapje maakte kon je wel aantekenen. Van humor liep hij dus niet over, maar personeel onbehoorlijk terechtwijzen deed hij beslist nooit. Daarvoor was hij te rustig. Hij was zeer ontwikkeld*³².

Ook Jos Verheyen en J.A.S. van Schaik, die beiden een In Memoriam aan Maarschalkerweerd hebben gewijd, bevestigen dit beeld.³³ Zij voegen daar nog enkele andere eigenschappen, zoals een rusteloze werkkraft, aan toe. Verheyen:

Toch was hij niet de kunstenaar die slechts in en niet buiten zichzelf de kunst meende te zien. Nee, hem was goede raad steeds welkom. Hij was een inschikkelijk mens, die veel wist toe te geven en gaarne nuttige wenken aannam om ze bij zijn werk in toepassing te brengen. Hij onderzocht, beproefde, berekende en was dankbaar degene wien hij een goed succes had te danken.

Van Schaik noemt hem een bescheiden meester en schrijft verder:

Van nature begaafd met fijn muzikaal gehoor, scherp verstand en praktische zin heeft hij door rusteloze arbeid en nooit verslachte zorgvuldigheid zijn werk op een hoogte gebracht die hem de eervolste reputatie verdiende over het gansche land.

De Duitse orgelbouwer August Laukhuff, met wie Michael regelmatig contacten onderhield (zie hoofdstuk 5), beschrijft hem als iemand *von angenehmer und ruhiger Art* (en vermeldt bovendien nog de katholiciteit van de familie)³⁴.

Gezien zijn opleidingsniveau en zijn publicaties - Maarschalkerweerd is de auteur van enkele belangwekkende geschriften. Zie daarvoor hoofdstuk 2 - moet Maarschalkerweerd een intelligent en erudiet man zijn geweest. Weliswaar zegt hij in een brief aan de motorenfabrikant Lincoln in Engeland, de Engelse taal niet goed machtig te zijn: *Het is mij moeilijk in de Engelse taal u te schrijven, daarom gebruik ik Hollandse*, maar dat hij de Duitse taal wel in voldoende mate beheerste, blijkt uit zijn meerdere in het Duits geschreven brieven, aan onder anderen de orgelbouwer Karl G. Weigle³⁵.

1.3 De orgelmakerij Maarschalkerweerd & Zoon

Het is niet precies bekend wanneer Michael Maarschalkerweerd in de zaak van zijn vader is gaan werken. De berichten hierover spreken elkaar tegen. Volgens de gegevens van het gemeentearchief van Utrecht (zie 1.2) zou hij op 2 november 1860 uit Den Helder zijn teruggekeerd. Jos Verheyen beweert in zijn *In Memoriam* dat Michael zijn cruciale beslissing om in de orgelbouw verder te gaan nam op zijn negentiende jaar, dus in 1857³⁶. Dit is curieus in het licht van een brief van Maarschalkerweerd aan Verheyen van 8 mei 1890, over een ontwerp voor het orgel in

het Amsterdamse Concertgebouw, waarin hij Verheyen bedankt voor diens blijken van belangstelling bij zijn onlangs gevierde 25-jarig jubileum als orgelmaker³⁷. Hoe dan ook, aangenomen mag worden dat Michael vanaf 1860 in de orgelmakerij werkzaam was.

De bedrijfsnaam 'Maarschalkerweerd & Zoon' stamt uit 1865, zoals blijkt uit het volgende. In 1890 verscheen in het *Utrechts Dagblad* een artikel ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de orgelmakerij Maarschalkerweerd³⁸. Hierin staat vermeld dat de firmanaam 'Maarschalkerweerd & Zoon' toen, in 1890, 25 jaar bestond, dus sinds 1865. Na de dood van vader Pieter in 1882 zou de firmanaam blijven bestaan. In 1913 had Michael zijn meesterknecht Cornelis Hermanus van Brussel, met wie hij toen al ruim veertig jaar samenwerkte, als zijn associé aangesteld³⁹. Na de dood van Michael in 1915 richtte diens weduwe het verzoek tot Van Brussel om in samenwerking met J.J. Elbertse en L. Collard, twee andere meesterknechten, het bedrijf onder de firmanaam 'Maarschalkerweerd & Zoon' voort te zetten.

In 1917 richtte Elbertse een eigen orgelmakerij op zodat Van Brussel en Collard alleen verder moesten. Later verhuisde Van Brussel, en daarmee het bedrijf, naar het adres Mecklenburglaan 12. Zijn zoon Jan was geen orgelmaker. Hij deed alleen nog de administratie voor het bedrijf, terwijl L. Collard enkel nog reparatie- en stemwerkzaamheden verrichtte. Collards laatste activiteit was de plaatsing van de nieuwe speeltafel voor het orgel van de Utrechtse kathedraal in 1939. Omdat hij dit werk eigenlijk niet meer aankon, werd dit feitelijk al uitgevoerd door Elbertse. In 1940 houdt het bedrijf feitelijk op te bestaan. De firmanaam is echter tot op de dag van vandaag blijven bestaan. De rechten hiervoor werden nog lang betaald door Berry Vermeulen, een aangetrouwde neef van Jan van Brussel, die nog tot kerstmis 1999 een pianohandel aan de Homeruslaan te Utrecht had⁴⁰.

1.3.1 Werknemers bij Maarschalkerweerd

De orgelbouwer Adrianus Kuite (1843-1912) uit Oss heeft een archief nagelaten, met een lijst van een aantal werknemers bij het bedrijf Maarschalkerweerd & Zoon⁴¹. Deze lijst wordt hier weergegeven:

- *E. Bishoff, Biltstraat, de beste*
- *J. van den Bijlaart, Biltstraat, stemmer.*
- *C. van Brussel, St. Annastraat.*
- *W. van Dinter, bij Ewijk op de vismarkt.*
- *B. de Fieveau, Veerburg, windladen.*
- *G. van Rijn, Biltstraat, oude knecht.*
- *W.Th. Soestbergen, Wijwatersteeg, hoek Kroonstraat, balgbelederen.*

J. van den Bijlaart is later een eigen orgelmakerij begonnen⁴².

Voor 1885 is ook W.A. de Bruin, als pijpenmaker, in het bedrijf werkzaam geweest. In dat jaar stichtte deze zijn eigen orgelpijpenfabriek. Dit komt naar voren in deze bewaard gebleven advertentie⁴³.

Specialiteit in Kerk Orgelpijpen.

Gesticht den

2de Februari 1885

geheel
NIEUW.

W. A. DE BRUIN,

~~Nr. 17 Bouwstraat Nr. 18~~

UTRECHT.

de eerste in
HOLLAND.

Nieuwe Prijs-Courant van Orgelpijpen voor Kerk, Salon- en Concertorgels

Open Labiaalpijpen.				Open Labiaalpijpen.				Gedekte Labiaalpijpen.			
Nummers der Pijpen.		1/2 Tin 2de	1/2 Tin 1e	Nummers der Pijpen.		1/2 Tin 2de	1/2 Tin 1e	Nummers der Pijpen.		1/2 Tin 2de	1/2 Tin 1e
		Qualit.	Qualit.			Qualit.	Qualit.			Qualit.	Qualit.
Prestant 8 voet . . .	Ca F.	54	1 85	Violente 4 voet . . .	Ca F.	54	1 33	Holpyp 8 voet . . .	Ca F.	42	1 28
Prestant 8 voet . . .	Ca F.	42	33	Voxeleste 8 voet . . .	Ca F.	54	77	Holpyp 8 voet Dis . . .	Ca F.	30	17
Prestant 8 voet Distant . . .	Ca F.	30	16	Voxeleste 8 voet . . .	Ca F.	42	32	Roerfluit 8 voet . . .	Ca F.	42	31
Octaaf 4 voet . . .	Ca F.	54	34	Fluittravers 8 voet . . .	Ca F.	54	80	Roerfluit 8 voet Dis . . .	Ca F.	30	20
Octaaf 4 voet . . .	Ca F.	42	17	Gemshoorn 8 voet . . .	Ca F.	42	34	Roerfluit 4 voet . . .	Ca F.	54	33
Octaaf 4 voet Dis . . .	Ca F.	30	11	Gemshoorn 4 voet . . .	Ca F.	54	45	Roerfluit 4 voet . . .	Ca F.	42	21
Octaaf 2 voet . . .	Ca F.	54	19	Gemshoorn 2 voet . . .	Ca F.	54	25	Fluit 4 voet . . .	Ca F.	54	29
Doublet 2 voet . . .	Ca F.	54	21	Holsicimo 8 voet . . .	Ca F.	42	32	Fluit 4 voet . . .	Ca F.	42	20
Piccolo 2 voet . . .	Ca F.	54	21	Holsicimo 8 voet Dis . . .	Ca F.	30	15	Cordenuit 4 voet . . .	Ca F.	54	29
Nazard 3 voet . . .	Ca F.	54	26	Ferrfluit 8 voet . . .	Ca F.	42	31	Cordenuit 4 voet . . .	Ca F.	42	20
Octaaf 4 voet . . .	Ca F.	54	50	Ferrfluit 8 voet Dis . . .	Ca F.	30	14	Quintadeen 8 voet . . .	Ca F.	42	45
Octaaf 4 voet . . .	Ca F.	42	34	Woudfluit 2 voet . . .	Ca F.	54	22	Tongwerken.			
Octaaf 4 voet Dis . . .	Ca F.	30	23	Quint 3 voet . . .	Ca F.	54	26				
Openfluit 8 voet . . .	Ca F.	54	80	Quint 3 voet . . .	Ca F.	42	19	Bazuin 16 voet pedaal . . .	Ca D.	27	25
Openfluit 8 voet . . .	Ca F.	12	32	Quint 3 voet Dis . . .	Ca F.	30	13	Trompet 8 voet . . .	Ca F.	54	102
Openfluit 4 voet . . .	Ca F.	54	33	Mistuur 5 sterk . . .		270	65	Trompet 8 voet . . .	Ca F.	42	62
Openfluit 4 voet . . .	Ca F.	42	19	Mistuur 4 sterk . . .		216	62	Trompet 8 voet pedaal . . .	Ca D.	27	74
Openfluit 4 voet Dis . . .	Ca F.	30	14	Mistuur 3 sterk . . .		162	40	Bason 8 voet Bas . . .	Ca D.	21	54
Harmonifluit 8 voet . . .	Ca F.	42	19	Cornet 5 sterk . . .		150	47	Bason 8 voet . . .	Ca F.	54	92
Harmonifluit 4 voet . . .	Ca F.	54	50	Cornet 4 sterk . . .		120	38	Hobo 8 voet . . .	Ca F.	42	55
Salsionaal 8 voet . . .	Ca F.	54	79	Cornet 3 sterk . . .		90	28	Hobo 8 voet Dis . . .	Ca F.	30	44
Salsionaal 4 voet . . .	Ca F.	42	31	Gedekte Labiaalpijpen.				Voxhumana 8 voet . . .	Ca F.	54	64
Solacet 4 voet . . .	Ca F.	54	32					Voxhumana 8 voet . . .	Ca F.	42	46
Solacet 4 voet . . .	Ca F.	42	19	Bourdon 16 voet . . .	Ca F.	37	25	Dulciaan 8 voet . . .	Ca F.	64	122
Gamba 8 voet . . .	Ca F.	54	76	Bourdon 16 voet Dis . . .	Ca F.	30	25	Dulciaan 4 voet . . .	Ca F.	54	95
Gamba 8 voet . . .	Ca F.	42	32	Bourdon 8 voet . . .	Ca F.	42	25	Euphon 8 voet . . .	Ca F.	54	122
Gamba 8 voet Dis . . .	Ca F.	30	14	Bourdon 8 voet Dis . . .	Ca F.	30	17	Euphon 8 voet . . .	Ca F.	42	93
Violoncel 8 voet . . .	Ca F.	54	81	Holpyp 8 voet . . .	Ca F.	54	60	Clarinet 8 voet . . .	Ca F.	54	109
Violoncel 8 voet . . .	Ca F.	42	33								

In Maarschalkerweerds eerste dispositiecahier staat de tekst van een getuigschrift d.d. 21 november 1883, betreffende de werknemer Robert Speyling, afkomstig uit IJlenburg bij Leipzig. Hij schrijft: *Ruim twee en een half jaar trouw en eerlijk bij mij werkzaam geweest, en gedurende die tijd zijn geen aanmerkingen op zijn gedrag voorgekomen.*⁴⁴

Een andere werknemer die op de lijst van Kuite voorkomt, is de balgenmaker Wilhelmus Thomas van Soestbergen.

J.J. Elbertse weet zich nog te herinneren dat hij bekend was onder de bijnaam 'drup aan de neus'.⁴⁵

Hij was geboren op 22 december 1848 en aanvankelijk opgeleid tot wagenmaker. Op 17 januari 1870 trad hij bij het bedrijf Maarschalkerweerd in dienst, let wel, bij Petrus Maarschalkerweerd. Dit blijkt uit een interview met hem, bij gelegenheid van zijn 50-jarig jubileum als orgelmakersgezel⁴⁶. Bij de dood van Maarschalkerweerd in 1915 zag Soestbergen zich genooddaakt naar ander werk om te zien. Op het moment van het interview in 1920 werkte hij bij de orgelmaker Elbertse⁴⁷.

Andere, op het lijstje niet voorkomende, werknemers waren: L.H. Verschuieren, die later een eigen orgelmakerij zou beginnen, J. Vermeulen, die verantwoordelijk was voor de plaatsing van een orgel in de kathedraal van Paramaribo (zie deel B, J. Laus), en natuurlijk de al enige malen aangehaalde J.J. Elbertse, die het tot meesterknecht

had gebracht⁴⁸. De laatste was vanaf 1897 bij Maarschalkerweerd in dienst. Hij zou het bedrijf 20 jaar lang, tot 1917 trouw blijven.

*Ik ben daar twee jaar op de pijpenmakerij geweest en daarna op de houtbewerking en tenslotte kreeg ik stemming en intonatie te doen, hoofdzakelijk op de werkplaats. Doch later ging ik toch wel vaak op reis voor onderhoud, stemmen en intoneren*⁴⁹.

Voorts noemt Elbertse nog de pijpenmaker Van Dinteren: *Een Duitser die al oud was toen ik er kwam. Ik heb hem nog een jaar of twee, drie meegemaakt. Toen is hij overleden.* Ook noemt hij een zekere Pannekoek, eveneens pijpenmaker, die bij Ypma had gewerkt. Later is deze naar de orgelpijpenfabriek Stinkens gegaan.

Aan G.A. Certo is in 1961 een krantenartikel gewijd bij gelegenheid van zijn 60-jarig jubileum als orgelbouwer⁵⁰. Hij werd geboren in 1887 en genoot zijn opleiding bij Maarschalkerweerd, bij wie hij in 1901 in dienst was getreden. In het artikel lezen we: *Daarvan voert hij het kenmerk mee van goed vakmanschap met een hang naar het edele ambacht, zowel orgelbouwer als stemmer.* Als jongste in het vak moest hij toen zagen en schaven. Ook heeft hij veel tekenwerk gedaan. Het grootste orgel dat hij als restaurateur onder handen heeft gehad was dat van de St. Bavo te Haarlem.

Andere namen die we tegenkomen, zijn die van Van Kent, Nicolai en Stringa. Dit waren geen werknemers in dienst van het bedrijf. Wel werd aan hen regelmatig de bouw van orgelkasten uitbesteed, waarbij Stringa meestal het beeldhouwwerk verzorgde, aldus Elbertse: *Een enkele maal maakten we als het moest zelf ook wel eens een kast, maar graag deden wij dat eigenlijk niet. We zagen het meer als tijdverlies. (...) In dit verband is het misschien aardig te weten dat de kast van de Catharijnekerk bij uitzondering door een zekere Mengelberg uit Utrecht is gemaakt. Dat was de vader van de bekende dirigent van het Concertgebouworkest te Amsterdam, Willem Mengelberg.*

Mengelberg heeft overigens vaker dan Elbertse beweert, te maken gehad met Maarschalkerweerds orgelkasten (bijvoorbeeld Oud-Ade 1869, vergelijk verder het hoofdstuk Orgelfronten in deel B, J.Laus).

Eveneens volgens Elbertse waren er vanaf 1900 ongeveer 22 werknemers bij het bedrijf in dienst. Wat betreft de periode na 1915 kunnen uit zijn herinneringen nog de volgende namen worden genoemd: L. Collard, K. van Dam, Van Dijk, voor het meubelwerk, Hemmers, die onderhouds- en stemwerkzaamheden verrichtte in de jaren dertig, en de reeds genoemde G.A. Certo. De laatste is volgens diens zoon, G.M. Certo, pas in 1920 weer opnieuw bij het bedrijf gekomen, om daar tot 1935 te blijven. In de jaren 1915-1917 maakte J. Stinkens pijpwerk voor de firma Maarschalkerweerd & Zoon. Stinkens begon later een eigen orgelpijpenmakerij, die nog steeds bestaat.

De belangrijkste werknemer die hier genoemd moet worden, is Cornelis Hermanus van Brussel, sinds 1913 Maarschalkerweerds associé, die ruim veertig jaar in de orgelmakerij werkzaam is geweest (zie 1.3). In de laatste jaren voor Michaels dood was hij de hoofdverantwoordelijke voor het bedrijf. De veronderstelling is gerechtvaardigd dat de laatste Maarschalkerweerd-orgels feitelijk van zijn hand zijn.

Het orgel in de Utrechtse kathedraal behoort tot de orgels welke hij *zelfstandig tot in onderdelen vervaardigde*, aldus Elbertse.

Cornelis Hermanus van Brussel werd op 12 november 1861 te Utrecht geboren als zoon van de timmerman Jan Willem van Brussel en Doortje Schoonheim. Hij trouwde met Theodora Louisa Baljet (geboren te Utrecht op 14 april 1869, aldaar overleden 21 januari 1926). Zij kregen vier kinderen. Van Brussel overleed te Utrecht op 15 februari 1935⁵¹.

1.3.2 Gang van zaken binnen het bedrijf

Er bestaan enkele gegevens over het reilen en zeilen van het bedrijf Maarschalkerweerd & Zoon⁵². In een artikel in het *Utrechts Dagblad* van 1890 (zie 1.3) wordt beschreven hoe het personeel hulde bracht aan hun patroon. Saillant detail is dat deze huldebetuiging plaatsvond op 1 mei, een datum waarop volgens het Dagblad *betogingen der werklieden konden worden gevreesd, maar uitbleven*. Volgens Boltes, de auteur van het artikel, was er sprake van *blijken van de innigste toegenegenheid jegens de patroon*. Het personeel was gehecht aan zaak en eigenaar. In het gesprek met de krant deed Michael Maarschalkerweerd de volgende uitspraak: *Harmonie der tonen is het grootste geheim bij het samenstellen der instrumenten*. In aansluiting hierop constateert Boltes dat er sprake is van eenzelfde juiste harmonie tussen Maarschalkerweerd en zijn werknemers en tussen de werknemers onderling.

Ook volgens J.J. Elbertse was de werksituatie in het bedrijf optimaal: *Ieder had het gevoel zelfstandig te werken en deed dat met grote liefde. Werken in de overuren kon heel normaal zijn zonder dat iemand daar problemen mee had. Het werk was immers tevens liefhebberij*. Bij bepaalde projecten, zoals de restauratie van het Haarlemse Bavo-orgel, kon het zelfs gebeuren dat de werknemers 's avonds niet naar huis mochten. Verder vertelt hij nog dat Michael Maarschalkerweerd een werkgever was die zijn personeel nooit onbehoorlijk behandelde: *Hij werkte zelf intensief mee in de zaak. Hij hield zich niet alleen bezig met de leidinggevende taken maar ook met ontwerptekenen, intoneren en wat dies meer zij*.

Met geheel zijn kunnen zette Michael zich in. Van Schaik in zijn In Memoriam:

Hoe zorgvuldig hij te werk ging, blijkt wel het best hieruit dat hij zelfs nog toen ouderdom hem het reizen meer bemoeilijkte, er niet van af te brengen was om zo veel hij slechts kon, niet eens, maar herhaaldelijk alles ter plaatse zelf te controleren. Weinigen bezaten zozeer als hij de liefde voor het vak.

Tekenend voor de sfeer in het bedrijf is ook het feit dat Michael in 1915 door zijn werknemers zelf ten grave is gedragen (zie 1.2).

In zijn artikel uit 1905 verhaalt de Utrechtse organist W. Petri over zijn bezoeken aan de orgelmakerij Maarschalkerweerd⁵³. Hieruit de volgende citaten: *De fabriek des heeren M. bestaat uit meerdere werkplaatsen, elk bestemd tot het maken van de verschillende onderdelen. De kerkorgels worden in hun geheel gemaakt in deze fabriek, uitgezonderd de toetsen van de manualen, die van speciale fabrieken uit het buitenland betrokken worden. In de ene werkplaats worden de windladen en speeltafels gemaakt, in een andere de blaasbalgen en in een derde het pijpwerk. Het is zeer belangrijk die verschillende, dikwijls zeer ingewikkelde werkzaamheden te zien. Vooral het gieten van de platen waaruit de pijpen worden gemaakt interesseerde me bijzonder*.

Over het maken van houten pijpen vertelt Elbertse nog: *Dat was een werk hoor. Tegenwoordig hebben we zaag- en schaafmachines, maar toen... Eerst moest de zaak*

uitgelijnd worden, en dan ging je de stukken uitzagen met een lintzaag. Die hadden we al wel. Het hout moest dan vlakgeschaafd worden met de hand, wat gedaan werd door jongens die pas gekomen waren. Die stonden dan weken achter elkaar te schaven. (...) Was dat klaar dan ging een oudere knecht het hout preciezer maken en op maat brengen.

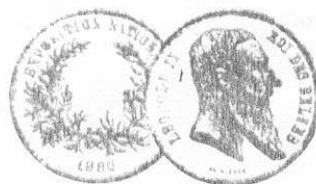
Aan het begin van de twintigste eeuw moet een modernisering in de bedrijfsvoering hebben plaatsgevonden. Er kwam een boekhouder in dienst. Elbertse: *Kort voor zijn dood, herinner ik me nog wel. (...) Wij vonden dat allemaal een beetje onzin. Waren het nooit gewend geweest zo precies te kijken. Voorheen had je alleen een werkboekje. Je moest dat invullen en eens in de week ging dat naar kantoor. Dat was voor de oude baas. Toen er een boekhouder kwam, moest alles veel preciezer opgenomen worden. Je had bij de werkplaats een flinke houtzolder waarvan vroeger zo wel eens wat gepakt werd zonder dat te verantwoorden, maar dat was toen over. Zelfs een stukje hout van anderhalve meter bijvoorbeeld moest opgegeven worden. Als je dat niet gewend was, vond je dat maar overdreven kunstjes.*

Hoewel uit Petri's artikel kan worden opgemaakt dat het bedrijf Maarschalkerweerd & Zoon het meeste nog zelf vervaardigde - ook Elbertse beweert dit - betrok de orgelmakerij in de jaren na 1890 in toenemende mate onderdelen van toeleveringsbedrijven. Zo werden speeltafels besteld bij F.I. Weigle, A. Laukhuff en G. Geelhaar, en pijpwerk bij J. Devos, G. Mazure en C. Giesecke.

Uit een brief van Laukhuff blijkt dat Maarschalkerweerd een speeltafel, windladen en houten pijpwerk bij hem bestelde⁵⁴. (Meer hierover in het hoofdstuk De toeleveringsbedrijven in deel B, J. Laus.)

MANUFACTURE SPÉCIALE DE TUYAUX D'ORGUES D'ÉGLISES

DIPLOME D'HONNEUR

MAISON FONDÉE EN 1860

COMMISSION
ET
EXPORTATION
POUR TOUS PAYS

JOSEPH DEVOS
9, Place du Concordat, 9
CUREGHEM LEZ-BRUXELLES
(BELGIQUE)

FOURNITURE
DE
TOUS LES ARTICLES
POUR
ORGUES D'ÉGLISES
SALONS, CONCERTS, ETC.

NOUVEAU PRIX-COURANT DES PRINCIPAUX JEUX

Jeux de Fonds				Jeux de Fonds				Jeux d'Anches avec les guillets et ruzettes.			
	Nombre des notes	1/2 BRASS 2000 QUALITÉ	1/2 BRASS 1000 QUALITÉ		Nombre des notes	1/2 BRASS 2000 QUALITÉ	1/2 BRASS 1000 QUALITÉ		Nombre des notes	1/2 BRASS 2000 QUALITÉ	1/2 BRASS 1000 QUALITÉ
Fronton 4 Pieds C à G.	56	65	87	Bourdon (Des) 16 p. C à G.	32	45	60	Mantol (Dessus) 8 p. C à G.	44	80	100
Fronton (Dessus) 4 p. C à G.	44	30	37	Bourdon (Des) 16 p. F à G.	27	40	55	Mantol (Dessus) 8 p. F à G.	39	70	90
Fronton (Dessus) 4 p. F à G.	39	28	36	Bourdon (Des) 8 p. C à G.	14	50	65	Mantol (Dessus) 8 p. C à G.	32	58	62
Harmonia Quinte 3 p. C à G.	56	50	62	Bourdon (Des) 8 p. F à G.	39	34	45	Mantol (Des) 8 p. C à G.	32	60	64
Doublette 2 p. C à G.	56	32	40	Bourdon (Des) 8 p. C à G.	32	29	38	Voix humaine 8 p. C à G.	56	100	105
Piccolo 1 p. C à G.	56	26	30	Bourdon 4 p. C à G.	36	62	85	Voix humaine (Des) 8 p. C à G.	44	70	75
Septième 1/2 p. C à G.	51	22	26	Quintaton (Des) 16 p. C à G.	32	80	88	Voix humaine (Des) 8 p. F à G.	39	65	66
Flûte (Dessus) 8 p. C à G.	44	60	78	Plein Jeu 5 rangs C à G.	280	120	150	Voix humaine (Des) 8 p. C à G.	32	60	62
Flûte (Dessus) 8 p. F à G.	39	46	62	Plein Jeu 4 rangs C à G.	224	100	120	Cromorne (Dessus) C à G.	56	105	125
Flûte (Dessus) 8 p. C à G.	32	28	32	Plein Jeu 3 rangs C à G.	168	75	90	Cromorne (Dessus) F à G.	44	72	92
Flûte harmonique (Des) 8 p. C à G.	44	94	102	Corne 5 rangs de C à G.	32	85	100	Cromorne (Dessus) C à G.	39	60	85
Flûte harmonique (Des) 8 p. F à G.	39	76	82	Corne 3 rangs de C à G.	32	50	62	Cromorne (Dessus) C à G.	32	57	62
Flûte octaviante 4 p. C à G.	56	36	108	Jeux d'Anches avec les guillets et ruzettes.				Clarinette 8 p. C à G.	56	135	180
Flûte octaviante (Des) 4 p. F à G.	44	67	78	Trompette 8 p. C à G.	56	170	210	Clarinette (Dessus) 8 p. C à G.	44	100	120
Flûte octaviante (Des) 4 p. C à G.	39	52	60	Trompette (Dessus) C à G.	44	24	100	Bombarda 16 p. C à G.	56	560	600
Octavin 2 p. C à G.	56	65	87	Trompette (Dessus) F à G.	39	67	75	Bombarda pédale 16 p. C à G.	27	470	500
Métronome 8 p. C à G.	56	155	225	Trompette (Dessus) C à G.	32	58	67	Boîtes pour Bombarda des 16 p. C à D.	27	110	120
Métronome (Des) 8 p. C à G.	44	60	77	Trompette harm. 4 p. C à G.	56	180	215	Boîtes pour Trompette des 8 p. C à D.	27	87	95
Salloloni 8 p. C à G.	56	151	220	Trompette harm. 2 p. C à G.	56	180	215	Jeux d'Anches libres en harmonie			
Salloloni (Des) 8 p. C à G.	44	60	77	Trompette pédale 8 p. C à D.	27	115	150	16 Pieds C à G.	56	410	480
Gambe 8 p. C à G.	56	144	200	Trompette à l'usage de 8 p. C à G.	56	176	220	16 Pieds Basse C à B.	24	320	365
Gambe (Dessus) 8 p. C à G.	44	60	76	Clairon 4 p. C à G.	56	100	118	16 Pieds Dessus C à G.	44	200	230
Gambe 4 p. C à G.	56	62	77	Clairon Basse 4 p. C à B.	24	62	82	8 Pieds C à G.	56	215	230
Bulclana 8 p. C à G.	56	150	215	Basson 16 p. C à G.	56	450	490	8 Pieds Dessus C à G.	44	150	160
Bulclana (Dessus) 8 p. C à G.	44	60	72	Basson 8 p. C à G.	56	148	195	8 Pieds (Dessus) F à G.	39	125	132
Bulclana 4 p. C à G.	56	62	77	Basson Basse 8 p. C à B.	24	82	100	8 Pieds (Dessus) C à G.	32	105	110
Viole à pavillon 8 p. C à G.	56	200	240	Basson 8-16 C à G.	56	100	110	8 Pieds Basse C à B.	24	140	150
Viole à pavillon (Des) 8 p. C à G.	44	75	90	Basson Basse 8-16 C à B.	27	115	140				

POUR LES TUYAUX DE MONTRES, DE FAÇADE A OGIVE ET A ECUSSON, A 4 FRANCS 25 CENT, LE KILO.

Payable au comptant avec 5 p. c. d'escompte ou à 3 mois de crédit.

Prijslijst uit de circulaire van de Brusselse Firma Devos uit de jaren 1880⁵⁵.

1.3.3 De concurrentiepositie van het bedrijf

De tweede helft van de negentiende eeuw is voor de katholieken een periode van grote bloei. De talrijke nieuw gebouwde, meestal in neogotische stijl opgetrokken kerken en kapellen moesten van een orgel worden voorzien. Het aantal opdrachten was zo groot dat er nauwelijks sprake was van serieuze concurrentie. Op een vraag daarover antwoordt Elbertse: *Nauwelijks. Voor de katholieken was hij eigenlijk een tijd lang gewoon dé orgelbouwer. (...) Voor werken van betekenis kwamen ze allemaal bij hem*⁵⁶.

Het zwaartepunt van de activiteiten van orgelbouwers als Vollebregt en Smits lag immers niet echt in de laatste decennia van de negentiende eeuw, maar eerder. Bovendien bestond hun werkterrein, evenals bijvoorbeeld dat van Pereboom & Leijser, voornamelijk uit het Nederland beneden de grote rivieren, terwijl Maarschalkerweerd juist hoofdzakelijk daarboven opereerde⁵⁷. De orgelbouwer Witte vond zijn klantenkring voornamelijk binnen de protestantse kerken⁵⁸. Hetzelfde geldt voor bouwers als Van Dam⁵⁹ en Van Oeckelen⁶⁰. Tussen Maarschalkerweerd en Witte bestond eigenlijk geen echte concurrentie. De verstandhouding tussen de beide top-orgelmakers, die hun bedrijven op slechts een steenworp afstand van elkaar gevestigd hadden (Maarschalkerweerd in de Zuilenstraat en Witte bij de Domkerk), moet zelfs zeer goed zijn geweest. Hiervan mag het feit getuigen dat Maarschalkerweerd na de dood van Witte de feitelijke leiding kreeg over diens bedrijf en enkele nog uitstaande projecten, waaronder het orgel in de Hervormde kerk te Harmelem, mocht voltooien. Maarschalkerweerd: (...) *de Wed. Witte, die mij de leiding en voltooiing der onder handen zijnde werken heeft toevertrouwd* (...) ⁶¹.

De orgelbouwers Adema, Ypma, Flaes & Brunjes, Gradussen en Franssen blijven hiermee als min of meer serieuze concurrenten van Maarschalkerweerd over⁶².

De concurrentie van Franssen heeft Maarschalkerweerd mogen ervaren toen hij de opdracht voor de restauratie van het grote orgel in de Bossche St. Janskathedraal aan zich voorbij zag gaan ten gunste van eerstgenoemde. Weliswaar had men Maarschalkerweerd, voornamelijk om artistieke redenen (-men was bijvoorbeeld niet helemaal tevreden over de prestatie van Smits in de Tilburgse Heuvelkerk-), uitgenodigd een offerte te maken, maar Franssen was goedkoper (vergelijk verder deel B, J.Laus).

Omdat er volop werk was, hoefde Maarschalkerweerd van deze concurrentie eigenlijk weinig te vrezen. Daarbij komt nog dat de kwaliteit van zijn werk over het algemeen hoger werd aangeslagen dan die van de anderen. Hiervan mag het feit getuigen dat hij het was die de opdracht kreeg voor de bouw van het orgel in het Concertgebouw te Amsterdam in 1891, en voor belangrijke restauraties waaronder die van het orgel in de Haarlemse St. Bavo in 1905. Het was Jos Verheyen die een belangrijke stem had bij de keuze van Maarschalkerweerd voor de bouw van een orgel in het Amsterdamse Concertgebouw. Als organist was Verheyen een groot kunstenaar, die in Michael Maarschalkerweerd een ander groot kunstenaar herkende (zie verderop), een geestverwantschap met hem voelde en hem wilde helpen.

Natuurlijk moeten we wel zo realistisch zijn in te zien dat bij de keuze voor Maarschalkerweerd ook andere factoren een rol zullen hebben gespeeld. Maarschalkerweeds offerte van f22.500,- was goedkoper dan die van Walker, die f27.000,- bedroeg. Een offerte van A. Cavallé-Coll uit 1886 noemt een bedrag van 80.000 frs. (ca. f30.000), wat ver boven de begroting van de Concertgebouw N.V. ging⁶³. Bovendien had Maarschalkerweerd reeds een klein orgel aan het Concertgebouw ter beschikking gesteld voor de uitvoering van de Matheus Passion.

Opmerkelijk is ook dat Maarschalkerweerd de opdracht kreeg voor het bouwen van een orgel in het Haagse gebouw van Kunsten en Wetenschappen terwijl de invloedrijke organist Daniël de Lange, die bij dit project adviseerde, een bijzonder goede relatie had met de orgelmakerij Kam & Van der Meulen (vergelijk verder deel B, J. Laus).

Van Schaik (hier zou ik toevoegen: na de dood van Michael Maarschalkerweerd): *Zonder andere meesters te na te treden mag men veilig stellen dat in Maarschalkerweerd ons vaderland een zijner beste orgelbouwers verloren heeft*⁶⁴.

Michael Maarschalkerweerd stelde de hoogste kwaliteitseisen aan zijn orgels, wat zich uitte in de toepassing van de meest duurzame materialen en constructies. Volgens Elbertse moet hij bijzonder goed zijn geweest in het samenstellen van disposities en in intoneren. Ook Van Schaik en Verheyen bevestigden dit. Jos Verheyen onderscheidt de orgelbouwer Maarschalkerweerd als kunstenaar van de gewone orgelmaker-werkman: *Een orgelmaker werkend volgens bestaande regels van de orgelbouw, gelijk hij dit van zijn voorganger leerde, zou wellicht ook veel vermogen maar dit stempelt hem dan slechts als de orgelmaker-werkman en nog niet als de kunstenaar. Welk orgel de werkplaats van de heer Maarschalkerweerd ook verliet, het was steeds een kunstwerk*⁶⁵. In dit verband spreekt ook hij over diens kwaliteiten als intonateur, en over zijn zeer uitgebalanceerde disposities, alsmede de uitgekiende plaatskeuze voor de orgels, afgestemd op de ruimte en de akoestiek van het gebouw. Voorts wijst hij nog op de waardering van hen die niet tot de geringsten kunnen worden gerekend: *De heer Cavaillé-Coll, de beroemde Franse orgelfabrikant, de heer Veerkamp, chef der firma Cavaillé-Coll, en de voorname orgelbouwkundige Philbert, ontwerper van het orgel in de Mozes en Aäronkerk te Amsterdam, erkenden zijn talenten en eerden hem hoog*. Voor de prestatie die hij leverde met de bouw van het orgel in de Utrechtse St. Dominicuskerk in 1871 werd Maarschalkerweerd geëerd met een gouden horloge⁶⁶.

Met dit alles is reeds iets gezegd over de vraag hoe Maarschalkerweerd aan zijn opdrachten kwam. Hoewel de geleverde kwaliteit een onontbeerlijke voorwaarde is, zullen ook andere factoren een rol hebben gespeeld. Interessant in dit verband is de vraag of en in welke mate hij de protectie van de clerus genoot. Hij woonde immers vlak bij de Utrechtse kathedraal en had goede contacten met de aartsbisschop, die op zijn beurt weer in relatie stond met de vele jonge priesters die op tal van plaatsen pastoor werden. Bovendien was Maarschalkerweerd lid van het St. Bernulphusgilde (waarover meer in hoofdstuk 3) waardoor hij in verbinding stond met vooraanstaande geestelijken. Dit alles geeft weliswaar grond voor speculaties maar werkelijk bekend is er hieromtrent vrij weinig. Slechts enkele feiten kunnen worden vermeld. In het al genoemde eerste dispositiecahier treffen we bij de beschrijving van het orgel voor de H.H. Cyriacus en Franciscuskerk te Hoorn een brief van Maarschalkerweerd aan waarin hij vertelt dat de pastoor uit Gorssel bij de ingebruikneming aanwezig was. De pastoor loofde het orgel en feliciteerde de bouwer met het resultaat. Het wekt dan ook geen verwondering dat Maarschalkerweerd kort daarna de opdracht kreeg tot de bouw van een nieuw orgel in Gorssel (Joppe).

Er bestaan gegronde vermoedens dat een zekere Godefridus Broekman en Jos Verheyen een rol hebben gespeeld bij de keuze van de orgelmaker alsmede bij de bouw in 1893 van het orgel in de St. Josefkerk te Delft (thans H. Maria van Jessekerk). Voor 1890 was Broekman eerst werkzaam als kapelaan in de Mozes en Aäronkerk te Amsterdam, waar Jos Verheyen organist was op het nieuwe Adema-orgel, en vervolgens kapelaan in de St. Anthoniuskerk (het Boschje) te Rotterdam.

Nadat hij in 1890 werd aangesteld als pastoor te Delft heeft hij steeds geijverd voor de bouw van een nieuw groot orgel, waarbij de keuze blijkbaar op Maarschalkerweerd viel.

In 1892 is er de eerste orgelpijpzetting met inscriptie van deze pastoor met als tekst: *Deze pijp gesteld door den Zeer Eerwaarde Heer G. Broekman Pastoor der St. Jozefs Kerk te Delft 12 oktober 1892.*

Het succes van dit Delftse orgel heeft dan weer gevolgen in Rotterdam en ook hierbij speelt de geestelijkheid een rol. Bij gelegenheid van de inspeling door Jos Verheyen is een feestrede gehouden door pater H.B.J. Sanders, pastoor van de St. Anthoniuskerk te Rotterdam. Hij wenst pastoor Broekman geluk *met zulk een overschoon orgel*. Enige jaren later mag Maarschalkerweerd een aantal orgels bouwen in Rotterdam (waaronder in de St. Anthoniuskerk in 1899 en de St. Lambertuskerk in 1900)⁶⁷.

1.4 Overzicht van het werk van Pieter Maarschalkerweerd

Een volledige opsomming van alle werkzaamheden van vader en zoon Maarschalkerweerd is te vinden in deel B door J. Laus. Hier volgt een overzicht van hun voornaamste activiteiten. De meeste orgels zijn helaas ingrijpend gewijzigd of verloren gegaan.

a. Orgels van de firma Stulting en Maarschalkerweerd

1842, Utrecht, St. Willibrordus, (Herenstraat, thans Silokerk) 2 manualen, aangehangen pedaal, 16 registers. Dit instrument werd in 1877 verkocht aan de Hervormde kerk te Middelharnis. Daar is het in 1905 door brand verwoest.

1845, Houten, O.L.V. ten Hemelopneming, 1 manuaal, aangehangen pedaal, 7 registers. Dit instrument is door Michael Maarschalkerweerd in 1907 met een tweede klavier en een subbas 16' voor het pedaal uitgebreid. Het is het enige instrument van vader en zoon Maarschalkerweerd dat staat opgesteld in twee schuingeplaatste kasten, zoals dat in Oostenrijk soms voorkomt, wat uniek is voor de Nederlandse orgelbouw.

Ook Cavallé-Coll heeft dit eens gedaan te Marle. Net als bij Maarschalkerweerd ging het ook hier om uitbreiding met een manuaal van een ouder orgel.

In de jaren '60 van de twintigste eeuw is het orgel ingrijpend gewijzigd. In 2001 is het gerestaureerd. Daarbij is de toestand van 1907 als uitgangspunt genomen.

1845, Haastrecht, H. Barnabas, 1 manuaal, aangehangen pedaal, 10 registers. Dit instrument is gebouwd met gebruikmaking van materiaal uit een ouder orgel. In 1880 werd het door Michael Maarschalkerweerd met een manuaal en een subbas 16' voor het pedaal uitgebreid. In deze toestand is het bij de laatste restauratie geconserveerd. Het is een gaaf bewaard en representatief monument.

1846, Amersfoort, R.K. pensionaat St. Josef, 1 manuaal, aangehangen pedaal, 7 registers. Dit instrument is overgeplaatst naar Deurne-Walsberg, waar het is omgebouwd en uitgebreid. De kast, de windladen en enig pijpwerk zijn behouden gebleven.

1847, Zaandam, huisorgel voor de heer Keyder, 1 manuaal, 7 registers. Thans bevindt het zich in de kerk van de Samen op Weg gemeente te Prinsenbeek.

b. Overige werkzaamheden door Stulting en Maarschalkerweerd

1841, overplaatsing van een orgel uit Dordrecht naar de Hervormde kerk te Driebergen.

1841, restauratie van het orgel in de Hervormde kerk te Bunnik.

1843, restauratie van het orgel in de Grote Kerk te Breda.

1848, overplaatsing van een Friedrichs/Baars-orgel naar de Hervormde kerk te Wolphaartsdijk.

c. Orgels gebouwd door Pieter Maarschalkerweerd alleen (1848-1865)

1851, Den Haag, Vrijmetselaarsloge Union Royaal, 1 manuaal, aangehangen pedaal, 5 registers, niet meer aanwezig.

1852, Utrecht, St. Martinus (Twijnstraat), 2 manualen, pedaal, 14 registers. In 1877 werd dit orgel overgeplaatst naar de nieuwe St. Martinuskerk aan de Oudegracht. Na sluiting van deze kerk werd het in 1977 overgeplaatst naar de Vrijgemaakt-Gereformeerde kerk te Gouda. In de loop der tijd heeft het enige wijzigingen ondergaan. Toch is het nog altijd een representatief instrument.

1854, Nieuwkoop, O.L.V. ten Hemelopneming, 2 manualen, aangehangen pedaal, 11 registers. Dit instrument is later gewijzigd. Het werd voorzien van een nieuwe klaviatuur en pneumatische tractuur. De oude klaviatuur en enig pijpwerk zijn bewaard gebleven.

1859, Harmelen, St. Bavo, 2 manualen, pedaal, 14 registers. Dit instrument is later gewijzigd.

1859, Heemskerk (Gregoir vermeldt: Helmskerk⁶⁸), St. Laurentius, 2 manualen, aangehangen pedaal, 12 registers, niet meer aanwezig.

1862, Zeist, St. Josef, 2 manualen, pedaal, 14 registers. Dit orgel werd in 1942 overgeplaatst naar de St. Pauluskerk te Utrecht, bij welke gelegenheid het van een elektro-pneumatische tractuur werd voorzien en tevens een dispositiewijziging onderging. In 1998 is het gerestaureerd/gereconstrueerd en overgeplaatst naar de Utrechtse Gerardus Majellakerk.

1863, Rumpt, H. Maria Geboorte, 1 manuaal, aangehangen pedaal, 8 registers. Dit instrument is vrij gaaf bewaard gebleven en is thans mede om die reden het meest representatieve orgel van Pieter Maarschalkerweerd.

1864, Muiden, St. Nicolaaskerk, 2 manualen, pedaal, 10 registers.

Volgens Gregoir is dit het eerste orgel van Pieter Maarschalkerweerd waarbij een nieuw type windvoorziening is toegepast met gebruikmaking van een magazijnbalg. Bedoeld is hier het systeem Cumming.

Dit systeem werd in 1814 door Cumming uitgevonden en behelst een magazijnbalg met een in- en uitspringende vouw, voorzien van een metalen schaarmechanisme. Nadat het systeem in 1826 in Frankrijk was ingevoerd, vond het vrij snel overal verbreiding. Pieter Maarschalkerweerd maakte hiervan dus pas vrij laat gebruik.

Later is dit instrument gewijzigd.

d. Overige werkzaamheden gedurende de periode 1848-1865

1850, herstel van het orgel in de Lutherse kerk te Breda.

1854, herstel en wijziging van het Nolting-orgel in de kerk H. Maria ten Hemelopneming te Vianen.

1864, herstel van het Bätz-orgel in de St. Franciscus-Xaverius kerk ('t Zand) te Amersfoort.

Verder kunnen nog werkzaamheden worden genoemd te Zoetermeer en Poeldijk.

In de periode van 1840, het begin van de orgelmakerij, tot 1865, het begin van de periode waarin het bedrijf de firmanaam *Maarschalkerweerd & Zoon* zal dragen, zijn dertien nieuwe orgels gebouwd en zes restauraties verricht. Slechts zegge en schrijve twee orgels, het huisorgel van de heer Keyder uit 1847, en het orgel te Rumpt uit 1863, zijn in gave staat bewaard gebleven. Van de restauraties mag die van het orgel in de Grote Kerk te Breda als het belangrijkste worden beschouwd.

1.5 Het werk van Pieter en Michael Maarschalkerweerd samen (1865-1882)

Vanaf 1865 werken vader en zoon samen onder de firmanaam Maarschalkerweerd & Zoon. Het werk zal nog lang het stempel van Pieter dragen. Desondanks neemt de invloed van Michael geleidelijk toe.

Een overzicht luidt als volgt:

1866, Soest, St. Petrus en Paulus, 2 manualen, pedaal, 20 registers.

Het orgel is ingrijpend gewijzigd en bevindt zich thans in een nieuwe kast in de nieuwe kerk.

1867, Welsum, Hervormde kerk, 1 manuaal, aangehangen pedaal, 8 registers. Voor zover bekend is dit in die tijd het enige nieuwe Maarschalkerweerd-orgel, geplaatst in een niet-katholieke kerk. Het is vrijwel gaaf bewaard gebleven.

1869, Oud Ade, St. Bavo, 2 manualen, aangehangen pedaal, 15 registers. Dit is het eerste Maarschalkerweerd-orgel dat werd geplaatst in een kast van F.W. Mengelbergh. Uniek was dat deze kast van luiken was voorzien. Helaas zijn deze later verwijderd. Het orgel is inmiddels enigszins gewijzigd. Een restauratie is in voorbereiding.

1870, Enschede, H. Jacobus de Meerdere, 2 manualen, pedaal, 22 registers. Er is veel te zeggen voor de opvatting dat het hier gaat om Michael Maarschalkerweerds Opus 1, omdat zijn invloed hier al vrij groot moet zijn geweest. Helaas bestaat het orgel niet meer in zijn geheel, maar het pijpwerk is bewaard gebleven en thans in het bezit van het Aartsbisdom Utrecht.

1872, Utrecht, St. Dominicuskerk, 2 manualen, pedaal, 26 registers. Dit orgel bevindt zich thans, gewijzigd en in een nieuwe kast, in de St. Laurentiuskerk te Bilthoven, alwaar het in deze toestand is geconserveerd in 1990.

1875, Schiedam, St. Johannes de Doper (thans Havenkerk), 2 manualen, pedaal, 29 registers. Dit orgel is vrijwel gaaf bewaard gebleven en verkeert in goede conditie.

1877, Leiden, O.L.V. Onbevlekt Ontvangen (Hartebrugkerk), 2 manualen, pedaal, 25 registers. Dit orgel is in 1977 gerestaureerd/gereconstrueerd.

1878, Vaassen, St. Martinus, 2 manualen, aangehangen pedaal, 13 registers. In 1974 is dit orgel gerestaureerd.

1879, Mijdrecht, St. Johannes de Doper, 2 manualen, pedaal, 13 registers. Dit orgel heeft tal van wijzigingen en enkele verplaatsingen binnen de kerk ondergaan.

1881, Tubbergen, St. Pancratius, 2 manualen, pedaal, 19 registers. Dit orgel is in 1999 gerestaureerd. Het is een representatief voorbeeld van de laatste fase van Maarschalkerweerds eerste stijlperiode, waarin de inbreng van zijn vader Pieter weliswaar in sterke maar toch afnemende mate aanwezig is.

1.6 Het werk van Michael Maarschalkerweerd alleen, vanaf 1882

Als we de orgels uit de jaren '70, gebouwd door Pieter en Michael samen, meerekenen en het orgel voor de H. Jacobuskerk te Enschede uit 1870 beschouwen als Michaels eerste opus, dan heeft Michael, de zoon, 175 instrumenten op zijn naam staan, exclusief de door hem omgebouwde of uitgebreide instrumenten van andere bouwers⁶⁹. Tweeëntwintig orgels zijn min of meer gaaf of in elk geval in acceptabele toestand bewaard gebleven, vijftien daarvan zijn inmiddels gerestaureerd en zo veel mogelijk in de originele toestand teruggebracht (Leiden, Vaassen, Tubbergen, Oudewater, De Meern, Sneek, Maasland, Zwolle, Rotterdam, Utrecht, Eindhoven, IJsselstein, Hoorn, Groningen en Oosterhout). Zoals in hoofdstuk 6 nog aan de orde zal komen, zijn vele Maarschalkerweerd-orgels ofwel gesloopt, of ingrijpend gewijzigd.

1882, Rotterdam, Heilig Hart van Jezus, 2 manualen, pedaal, 21 registers. Dit was het eerste instrument van Michael Maarschalkerweerd dat op Franse leest was geschoeid. Het had een vrijstaande speeltafel, combinatietreden, crescendokast en nieuwe registers als voix céleste en overblazende fluiten. Helaas is dit instrument verloren gegaan bij het bombardement van 1940.

1883, Hoorn, H.H. Cyriacus en Franciscus, 2 manualen, pedaal, 25 registers. Dit orgel is in 2003 gerestaureerd.

1887, Oudewater, St. Franciscus, 2 manualen, pedaal, 22 registers. Dit is het oudste nog bestaande Maarschalkerweerd-orgel dat een vrijstaande speeltafel en een voix céleste rijk is. Het werd in 1985 hersteld. (Helaas is daarbij de flûte harmonique 8' van het hoofdwerk niet teruggekeerd en heeft de mixtuur niet de oorspronkelijke samenstelling teruggekregen.)

1888, Nijmegen, St. Dominicus, 2 manualen, pedaal, 28 registers. Maarschalkerweerds eerste orgel met elektrische tractuur. Na het bombardement van Nijmegen in 1944 is het als gevolg van onachtzaamheid uiteindelijk toch nog verloren gegaan.

1888, Oudenrijn, O.L.V. ten Hemelopneming, 2 manualen, pedaal, 9 registers. Dit kleine parochiekerkorgel is in 1940 overgeplaatst naar de nieuwe gelijknamige kerk te De Meern. Daar is het in 1987 gerestaureerd.

1889, Gorssel (Joppe), O.L.V. ten Hemelopneming, 1 manuaal, aangehangen pedaal, 5 registers. Een mooi voorbeeld van een klein orgel (zie 5.4.2.1). Het is vrijwel gaaf bewaard gebleven.

1889, Doesburg, St. Martinus, 2 manualen, pedaal, 22 registers. Maarschalkerweerds tweede elektrische orgel. De oorspronkelijke elektrische installatie is buiten werking

gesteld, maar nog gedeeltelijk aanwezig. Bij de overplaatsing naar het nieuwe, voor dit instrument minder geschikte kerkgebouw, heeft het enkele wijzigingen ondergaan.

1890, Oosterhout, St. Jan de Doper, 2 manualen, pedaal, 25 registers. Het derde orgel met elektrische tractuur. Het is in originele toestand bewaard gebleven en in 2006 gerestaureerd.

1890, Deventer, St. Josefgesticht, 2 manualen, aangehangen pedaal, 6 registers. Eveneens een voorbeeld van een klein instrument. Dit kapelorgel is overgeplaatst naar de H. Hartkerk te Eindhoven, bij welke gelegenheid het met een tweevoets-register is uitgebreid. Het doet thans dienst als koororgel.

1890, Amsterdam, R.K. Blindeninstituut, 2 manualen, pedaal, 10 registers. Dit frontloos orgel is overgeplaatst naar de parochiekerk te Wamel en aldaar gerestaureerd.

1891, Sneek, St. Martinuskerk, 2 manualen, pedaal, 27 registers. Dit orgel is een vervolg op de orgels van Rotterdam en Oudewater. Het is vrijwel gaaf bewaard gebleven en in 1997 gerestaureerd.

1891, Amsterdam, Concertgebouw, 3 manualen, pedaal, 46 registers. Dit is het grootste instrument van Michael Maarschalkerweerd. In de jaren '50 en '60 van de twintigste eeuw werd het ingrijpend gewijzigd en geëlektrificeerd. Het is in 1993 deels gereconstrueerd en deels vernieuwd.

1893, Delft, St. Josef (thans H. Maria van Jesse), 3 manualen, pedaal, 38 registers. Een van de weinige betrekkelijk grote kerkorgels van Maarschalkerweerd. In 1931 is het gepneumatiseerd. De dispositie is ongewijzigd gebleven. Een restauratie/reconstructie is in voorbereiding.

1893, Erica, O.L.V. Onbevlekt ontvangen, 1 manuaal, aangehangen pedaal, 8 registers. Dit was het enige eenmanualige kleine parochiekerkorgel dat een trompet 8' rijk was. Helaas is deze bij de restauratie in 1968 vervangen door een nieuwe mixtuur.

1894, Kockengen, O.L.V. ten Hemelopneming, 1 manuaal, aangehangen pedaal, 9 registers. Dit kleine orgel is in licht gewijzigde toestand bewaard gebleven.

1894, Deventer, Doopsgezinde kerk, 2 manualen, pedaal, 14 registers. Dit orgel is in de twintigste eeuw gewijzigd waarbij de trompet 8' en de mixtuur, die van oorsprong op het tweede manuaal in de crescendokast stonden, zijn verplaatst naar manuaal I. Een restauratie/reconstructie is in voorbereiding.

1894, Ursem, Nederlands Hervormde kerk, 1 manuaal, aangehangen pedaal, 7 registers. Dit orgel is gaaf bewaard gebleven.

1895, Utrecht, St. Hiëronymushuis, 2 manualen, pedaal, 8 registers. Dit orgel is vrijwel gaaf bewaard gebleven. Uniek voor Maarschalkerweerd is dat het orgel at zich in zijn geheel in een crescendokast bevindt. Momenteel (2006-2008) wordt het gerestaureerd en overplaatst naar de kerk O.L.V. ten Hemelopneming te Wijhe.

1896, Zwolle, O.L.V. ten Hemelopneming, 3 manualen, pedaal, 38 registers. Dit is het eerste reinpneumatische orgel in Nederland dat met subsidie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is gerestaureerd in 1983 en in de periode 2003-2005.

1897, Alkmaar, St. Dominicus, 2 manualen, pedaal, 21 registers. Dit van origine reinpneumatische instrument is bij gelegenheid van de overplaatsing in 1984 naar de St. Willibrorduskerk te Bodegraven gemechaniseerd en uitgebreid.

1898, Maasland, H. Maria Magdalena, 2 manualen, pedaal, 13 registers. Dit instrument is in 1996 gerestaureerd.

1898, Rotterdam, St. Anthonius, 3 manualen, pedaal, 36 registers. Helaas is dit instrument bij het bombardement in 1940 verwoest.

1898, Kortenhoef, St. Antonius, 2 manualen, aangehangen pedaal, 8 registers. Dit kleine orgel is in 1994 verplaatst naar voor in de kerk, bij welke gelegenheid het is gemechaniseerd, uitgebreid en van een deels nieuwe kast voorzien.

1899, Dordrecht, Hervormde (Augustijner)kerk, 2 manualen, pedaal, 27 registers. Dit instrument is gaaf bewaard gebleven. In 1983 is het hersteld.

1899, Utrecht, St. Johannes de Deo-gasthuis (thans Utrechts Conservatorium), 1 manuaal, aangehangen pedaal, 5 registers. Dit kapelorgel is in 1977 overgeplaatst naar de parochiekerk te Loo (Gld.). Bij deze gelegenheid is het met een tweevoets-register uitgebreid.

1900, Groningen, St. Martinus, 2 manualen, pedaal, 21 registers. Dit orgel bevindt zich thans in gewijzigde toestand en in een nieuwe kast in Beckum (Duitsland).

1900, Rotterdam (Kralingen), St. Lambertus, 2 manualen, pedaal, 28 registers. Dit orgel is in 1982 gerestaureerd.

1901, 's-Hertogenbosch, St. Jacob, 2 manualen, pedaal, 27 registers. Dit instrument is licht gewijzigd. Thans wacht het op restauratie.

1903, Utrecht, kathedrale kerk van Ste. Catharina en St. Willibrord, 2 manualen, pedaal, 28 registers. Dit instrument is in 1939 met twee registers uitgebreid en van een nieuwe drie-klaviers speeltafel voorzien. Voor het overige is het gaaf bewaard gebleven. In 1996 is het hersteld, waarbij de speeltafel uit 1939 gehandhaafd bleef.

1903, 's-Heerenbergh, St. Pancratius, 2 manualen, pedaal, 17 registers. In 1953 is dit orgel licht gewijzigd en in 1980 technisch hersteld, waarbij de wijzigingen niet ongedaan zijn gemaakt.

1904, Amsterdam, Doopsgezinde (Oosterpark)kerk, 2 manualen, pedaal, 15 registers. Dit orgel is zeer ingrijpend gewijzigd.

1906, Groningen, kathedrale kerk van St. Jozef, 2 manualen, pedaal, 24 registers. Dit instrument is in 2005 gerestaureerd.

1906, Eindhoven, Augustijnenkerk, 2 manualen, pedaal, 27 registers. Dit orgel is gerestaureerd in 1981.

1906, Meddo, St. Johannes de Doper, 2 manualen, aangehangen pedaal, 8 registers. Uitzonderlijk voor dit orgel in die tijd is de mechanische tractuur. Het is gaaf bewaard gebleven en gerestaureerd in 1982.

1908, IJsselstein, St. Nicolaas-basiliek, 2 manualen, pedaal, 26 registers. In de loop der tijd heeft dit instrument vele wijzigingen ondergaan. In 1990 is het gerestaureerd, waarbij de oorspronkelijke dispositie is gereconstrueerd en de crescendokast herplaatst. De later aangebrachte elektrische tractuur is daarbij gehandhaafd.

1911, Lettele, St. Nicolaas, 1 manuaal, aangehangen pedaal, 6 registers. Evenals Meddo heeft ook dit orgel nog een mechanische tractuur. Het is gaaf bewaard gebleven en in 1996 gerestaureerd.

1912, Delden, St. Blasius, 2 manualen, pedaal, 21 registers. In 1969 is dit orgel vrij ingrijpend gewijzigd.

1912, Delft, St. Nicolaas en Gezellen, 2 manualen, pedaal, 17 registers. Ook dit orgel heeft later wijzigingen ondergaan, maar is inmiddels gerestaureerd.

1913, Rotterdam, St. Hildegardis, 2 manualen, pedaal, 23 registers. Dit is het laatste mechanische orgel van Maarschalkerweerd. In 1938 is het geëlektrificeerd en is de dispositie gewijzigd.

1917, Elden, Hervormde kerk, 2 manualen, pedaal, 8 registers. Na de dood van Michael Maarschalkerweerd werd dit orgel door zijn meesterknechten vervaardigd, die het bedrijf onder de firmanaam Maarschalkerweerd & Zoon nog enige tijd hebben voortgezet. Het is vrijwel gaaf bewaard gebleven.

Bijlage

Van de voor zijn orgelbouwkunst relevante boeken die Michael Maarschalkerweerd in zijn eigen bibliotheek had zijn de volgende bekend⁷⁰:

- G. Havingha, *Oorspronk en Vooruitgang der Orgelen*, Alkmaar, Jan van Beyerens, 1727.
- J. Tyndall, *Der Schall, Acht Vorlesungen*, ed. Helmholtz und Wiedemann, Braunschweig, 1874, 2e druk.
- H.V. Couwenberg, *l'Orgue ancien et moderne, traité historique, théorique et pratique de l'orgue et son jeu*, Lierre, Joseph van In en Cie, 1888.
- H.J. Ply, *La facture moderne étudiée à l'orgue de St. Eustache*, Lyon, Alphonse Louis Perrin et Marrinet, 1878.
- C. Locher, *Erklärung der Orgel-Register*, Bern, 1887.

Voorts nog⁷¹:

- J. G. Töpfer, *Die Theorie und Praxis des Orgelbaues*, ed. Max Allihn, Leipzig, 1888, 2e druk.
- F.H. Sutton, *Church organs; their position and construction*, Revingtons, London, 1883.
- G. Jacob, *Die Kunst im Dienste der Kirche. Ein Handbuch für Freunde der Kirchlichen Kunst*, Landshut, 1857.

In zijn publicaties (zie hoofdstuk 2) haalt Maarschalkerweerd verschillende auteurs aan waaruit blijkt dat hij naast de gebruikelijke handboeken als die van Dom Bédos en van Van Heurn, bekend was met de volgende literatuur:

- J. Hess, *Korte schets van de allereerste uitvinding en verdere voortgang in het vervaardigen der orgelen*, Gouda, 1810.
- M. Violet Leduc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture*.
- H. Helmholtz, *Lehre der Tonempfindungen*.
- M. Boyer, *Notice sur l'orgue et les organistes*.
- F.R. de Chateaubriand, *Le Génie du christianisme*, 1802.

- A. Kircher, *Musurgia Universalis*, 1650.
- A. Kircher, *Magia Phonocamptica*.
- M. du Hamel, *Nouveau manuel complet du facteur d'orgues*, 1849.
- L. Veuillot, *Pellerinage en Suisse*.
- J.G.Töpfer, *Die Schreiblersche Stimm-Methode*, 1842

¹² Tenzij anders vermeld zijn de gegevens ten behoeve van deze paragraaf afkomstig uit het gemeentearchief te Utrecht: Bevolkingsregisters 1824-1830; Huwelijksakten met bijlagen, nrs. 359, fichenr. 38 IV; geboortekten van de kinderen, nrs. 15, 607, 1456, fichenrs. 65 IV, 89 IV, 41 V, 68 V.

¹³ G. Oost, De orgelmakers Bätz, 1739-1849, een eeuw orgelbouw in Nederland, Canaletto, Alphen a/d Rijn, 1975, pp. 34 en 63.

¹⁴ M. Boltes, '1840 - 1 mei - 1890, M. Maarschalkerweerd & Zoon te Utrecht', Utrechtsch Dagblad, mei 1890, overgenomen in Het Orgel, 1890/91/4. Vgl. ook G. Oost, p. 63. Als bron vermeldt Oost nog de notulen van de kerkvoogden der Hervormde Gemeente te Woerden, waaruit blijkt dat Stulting en Maarschalkerweerd reeds in 1840 voor eigen rekening werkten.

¹⁵ T.W.F. den Toom, De orgelmakers Witte, Heerenveen, 1997, p. 67. Als bron vermeldt Den Toom een brief van C.G.F. Witte dienaangaande, bewaard gebleven in het gemeentearchief van Gorinchem. Vgl. ook G. Oost, p. 63. Zowel Oost als Den Toom vermelden per abuis Cornelis als voornaam van Stulting. In het bevolkingsregister staat de naam Christiaan vermeld.

¹⁶ Aldus de letterlijke tekst van het doopregister. Hoewel de protestantse kerk geen staatsgodsdienst was, verliep de registratie van de doop toch via de burgerlijke stand van de gemeente Utrecht, getekend door een wethouder. De term 'gereformeerd' mag hier niet worden verward met de Gereformeerde Kerk sinds de Doleantie van 1886 maar is een vertaling van het Duitse 'reformiert' waarmee de protestantse kerk sinds de Hervorming wordt bedoeld. In deze zin wordt de term 'gereformeerd', als afgeleide van het algemene begrip 'reformatie', vaker gebruikt. Vgl. bijvoorbeeld Van Meegeren (zie Hoofdstuk 3, noot 3), p. 6.

¹⁷ De Orgelkrant, 2000/6. Hierin wordt nog verwezen naar de niet gepubliceerde doctoraalscriptie van J.J. van der Harst over het orgel in de St. Janskathedraal te Den Bosch.

¹⁸ Patentregisters in het Gemeentearchief Utrecht, IV nr. 246. In de jaargangen 1840/41 t/m 1847/48 staat het bedrijf Stulting en Maarschalkerweerd steeds vermeld onder het adres Lange Nieuwstraat, wijk A 456. Vgl. ook M. Boltes (zie noot 14 van dit hoofdstuk). In de bevolkingsregisters van voor 1850 werden geen mutaties genoteerd zodat de precieze verhuisdata onbekend zijn. De drie dochters werden geboren op het adres Lange Nieuwstraat zodat de verhuizing naar dit adres in of kort na 1840 moet hebben plaatsgevonden.

¹⁹ G. Oost, p. 63.

²⁰ G. Oost, p. 186.

²¹ Informatie over de (vermoedelijk) eerste activiteit van P. Maarschalkerweerd en C. Stulting in Driebergen is afkomstig uit de volgende bronnen. (Met dank aan de heer J.P. Karman, organist van de Hervormde Kerk te Driebergen die de gegevens ter beschikking heeft gesteld.) Het betreffende orgeltje wordt beschreven door J. Hess in Vervolg (handschrift ca. 1815) op de Dispositiën van kerk-orgelen welke in Nederland worden aangetroffen, editie J.W. Enschede, Amsterdam, 1906, p. 11. Zie ook het notulenboek van de parochie, 1821-1844, archief Sint-Bonifatiusparochie, ondergebracht in het gemeentearchief te Dordrecht. Zie voor de werkzaamheden door Stulting en Maarschalkerweerd: De Boekzaal der geleerde wereld, september 1841, band II, pp. 395-397 en G.H. Broekhuizen Sr, Orgelbeschrijvingen, handschrift ca. 1850-1862, editie A.J. Gierveld, Amsterdam, 1986, p. 30., Archief Hervormde Gemeente te Driebergen, invent. nrs. 100 en 235, p. 177. Vgl. ook G. Oost, pp. 63 en 101.

²² P.J.A. van Meegeren, Katholiek Utrecht in de tweede helft van de 19e eeuw, Utrechtse Historische Cahiers, Instituut voor Geschiedenis, R.U. Utrecht, 1987, p. 20.

²³ T.W.F. den Toom, p. 67. Als bron vermeldt Den Toom enkele brieven van C.G.F. Witte, bewaard gebleven in de gemeentearchieven van Gorinchem en Delfshaven.

-
- ²⁴ J. Hillen, brochure, Geschiedenis van het orgel in de Grote of O.L.V. kerk te Breda.
- ²⁵ Van Meegeren, p. 25. De kleine burgerij bestond uit verschillende groepen, waaronder kleine zelfstandigen en winkeliers, en verder nog bepaalde groepen ambachtslieden, intellectuelen en ambtenaren (w.o. onderwijzers). Vgl. ook J. Giele en G.J. van Oenen, 'Theorie en Praktijk van het onderzoek naar de sociale structuren' in Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis 2, 1976, p. 182. Wat betreft de indeling in wijken: vgl. A.H. Beuger, De sociale structuur in de stad Utrecht in de jaren 1830-1858 (doctoraalscriptie Instituut voor Geschiedenis, Utrecht, 1977), pp. 5 en 6.
- ²⁶ Voor zover niet anders vermeld, zijn de hieronderstaande gegevens afkomstig uit J.A. Verheyen, 'Michael Maarschalkerweerd, In Memoriam', Het Orgel, 1915/5. Of uit het Gemeentearchief te Utrecht; Huwelijksakte, geboorteakten kinderen en overlijdensakten, nrs. 445, 904, 905, 701, 702, 339, fichenrs. 33 VIII, 113 VIII, 92 VIII, 27 XII; Stratenboeken 1890-1900 en 1900-1910. Folionrs. 5073, 5409.
- ²⁷ De kritiek werd kleurrijk tot leven gebracht in het bekend geworden boek Max Havelaar van Multatuli (Eduard Douwes Dekker).
- ²⁸ Mgr. J.A.S. van Schaik, 'In Memoriam Michael Maarschalkerweerd', St. Gregoriusblad 1, 1915. Document, gevonden in deze kathedraal, met de namen van koorleden, waaronder die van M. Maarschalkerweerd. Dienstrooster in het archief van de orgelbouwer S.F. Blank te Herwijnen. In de jubileum-brochure Honderd jaar koor Gregorius Magnus, Utrecht 1969, staat onder de titel Preludium een artikel van de plebaan van de Ste. Catherina-kathedraal L.G. Kolk met een overzicht van dirigenten en organisten die in deze kerk werkzaam zijn geweest. Als eerste organist vermeldt hij J. (sic) Maarschalkerweerd van 1872-1880. Dit is de periode waarin (in 1874) het jubé-orgel werd geplaatst. Kolk vermeldt verder geen bronnen.
- ²⁹ G. Verloop, 'Nederlands oudste orgelmaker vertelt', De Mixtuur, 1972.
- ³⁰ Archief S.F. Blank te Herwijnen.
- ³¹ Informatie mw. Van Dijk-Van Gendt.
- ³² G. Verloop, zie noot 29.
- ³³ J.A. Verheyen en J.A.S. van Schaik, zie noten 13 en 16.
- ³⁴ Brief uit het archief van Laukhuff.
- ³⁵ Brief aan de Kenetic Phantom Cie. Ltd., Lincoln, Engeland, d.d. 29-2-1908. Brief aan Weigle uit het archief van S.F. Blank te Herwijnen.
- ³⁶ J.A. Verheyen, zie noot 26.
- ³⁷ Archief S.F. Blank te Herwijnen.
- ³⁸ M. Boltes in Utrechts Dagblad (zie noot 14).
- ³⁹ Aanstellingsbrief ter beschikking gesteld door mw. Th.L. Post-van Rooij, de kleindochter van C.H. van Brussel.
- ⁴⁰ Mondelinge informatie, verkregen in gesprekken met de orgelbouwer J.J. Elbertse te Soest, mevrouw Th.L. Post-Van Rooij en B. Vermeulen te Utrecht.
- ⁴¹ De Mixtuur, no. 51, oktober 1985, pagina 19.
- ⁴² J.A.M.K. Laus, brochure Het Van den Bijlaardt-orgel in de grote kapel van 'Saint Louis' Oudenbosch gerenoveerd, Oudenbosch, 1991.
- ⁴³ De Mixtuur, no. 51, oktober 1985, pagina 26-27..
- ⁴⁴ Dit eerste dispositiecahier is ter beschikking gesteld door B. Vermeulen te Utrecht.
- ⁴⁵ G. Verloop, zie noot 29.
- ⁴⁶ Het Orgel, 17/5, 1920, p. 39 e.v.
- ⁴⁷ Dagblad Het Centrum, enige dagen na 17 januari 1920.

-
- ⁴⁸ 250 jaar orgelmakers Vermeulen 1730-1980, p. 31 en brochure 200 jaar orgelbouw Vermeulen, 1938, Gedenkboek bij gelegenheid van het 60-Jarig Bestaan der Firma L. Verschueren c.v. Orgelbouwersbedrijf te Heythuysen (L), 1951.
- ⁴⁹ G. Verloop, zie noot 29.
- ⁵⁰ Dagblad Het Centrum, 1 juli 1961.
- ⁵¹ Vgl. het nawoord van G. Verloop bij 'Nederlands oudste orgelmaker vertelt', De Mixtuur, zie noot 29.
- ⁵² M. Boltes in Utrechts Dagblad (zie noot 3). G. Verloop, 'Nederlands oudste orgelmaker vertelt', De Mixtuur, 1972; brief uit het archief van Laukhuff. W. Petri, 'Tets over het maken van Kerkorgels', Het Orgel 1905/5.
- ⁵³ W. Petri, zie noot 52.
- ⁵⁴ Brief archief Laukhuff.
- ⁵⁵ De Mixtuur, no. 51, oktober 1985, pagina 24.
- ⁵⁶ G. Verloop, zie noot 29.
- ⁵⁷ Het Orgel, themanummer gewijd aan de orgelmakers Smits te Reek, 1990/4. F.P.M. Jespers en A. van Sleuwen, Tot roem van zijn makers, een studie over J.J. Vollebregt en zoon, meester orgelmakers te 's-Hertogenbosch, Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch, 1978. F.P.M. Jespers, H. van Loo, T. Reijnaerds, Pereboom & Leijser, orgelmakers te Maastricht, St. Samenwerkende Orgelvrienden Limburg, Maastricht, 1998.
- ⁵⁸ T.W.F. den Toom, zie noot 15.
- ⁵⁹ J. Jongepier, Stinkenskalender, 1994, gewijd aan de orgelbouwer Van Dam.
- ⁶⁰ L. Gunnink, doctoraalscriptie Repertorium van de orgels gebouwd door Petrus van Oeckelen, orgelmaker te Harendermolen (Groningen), Zwolle, 1990 (niet gepubliceerd).
- ⁶¹ T.W.F. den Toom, p. 100 e.v. Als bronnen vermeldt Den Toom enkele brieven dienaangaande van de weduwe J.G. Witte-Broekmeijer en van M. Maarschalkerweerd, bewaard gebleven in de gemeentearchieven te Den Haag, Amsterdam en Nijmegen. Het citaat van Maarschalkerweerd is afkomstig uit zijn brief d.d. 24 april 1902 aan J.A. Gullen, toezichthouder over de orgels der Hervormde Gemeente te Amsterdam. (GAA, archief kv HG Amsterdam, rubriek Varia, inv. nr. 1860.).
- ⁶² J. Raas, De kroon op het werk (over het Adema-orgel in de Mozes en Aäronkerk te Amsterdam), Stichting Mozeshuis Amsterdam, 1994. A.A.M.J. van Eck, A.J. Looyenga, V.H.M. Timmer, e.a., Adema 150 Jaar orgelbouw, Adema's Kerkorgelbouw, 2006. W. Loos, doctoraalscriptie over de orgelmaker Ypma (niet gepubliceerd).
- ⁶³ Een copie van deze offerte is ter beschikking gesteld door R.S.W.M. Verwer te IJsselstein.
- ⁶⁴ J.A.S. van Schaik, zie noot 28.
- ⁶⁵ J.A. Verheyen, zie noot 26.
- ⁶⁶ Archief R.K. parochie van St. Dominicus, thans in gemeentearchief te Utrecht. Vgl. ook J.A. Verheyen, zie noot 26.
- ⁶⁷ Gegevens afkomstig uit de volgende bronnen (met dank aan de heer E. van den Engel, die deze ter beschikking heeft gesteld). Artikel in de Nieuwe Delfsche Courant, van 28 september 1893. Naamlijst der pastoors na oct. 1886, daterend uit 1928, archief St. Josefkerk te Delft.
- ⁶⁸ Een aantal door Pieter Maarschalkerweerd gebouwde orgels wordt door Gregoir vermeld in zijn Histoire de la facture et des facteurs d'orgue.
- ⁶⁹ 175, J. Verheyen, In Memoriam, zie noot 26.
- ⁷⁰ Deze boeken zijn thans in het bezit van A.J. Gierveld te Vleuten.
- ⁷¹ Archief S.F. Blank te Herwijnen.

HOOFDSTUK 2 - PUBLICATIES VAN MICHAEL MAARSCHALKERWEERD

Michael Maarschalkerweerd is de auteur van de volgende publikaties:

- Een artikel over het koor Gregorius Magnus van de Utrechtse Kathedraal, *Gregoriusblad*, 1876, 1.
- Een artikel in de *Katholieke Illustratie*, 1882.
- Artikelen in het maandblad *Het Orgel*: 'Orgelkast en orgelplaats', 11/1,2, 1893/94; 15/8, 1897/98.

Naast publikaties in deze tijdschriften heeft hij ook nog in eigen beheer uitgegeven:

- *Over orgels*, 1907.
- *Onderhoud, revisie en stemming van het orgel*, 1911.
- Orgeldisposities, reclamebrochures met modeldisposities en werklijsten, 1901 en 1911.

Deze publikaties verschaffen ons een helder inzicht in Maarschalkerweerds kennis en benaderingswijze van het fenomeen orgel, en maken ons iets duidelijk over zijn klankideaal. Alleen al daarom heeft het zin hier nader op in te gaan.

2.1 Over orgels

Zijn boek *Over orgels* is een compilatie van genoemde eerder verschenen artikelen.

In het eerste hoofdstuk geeft de auteur een verhandeling over wat het orgel is, en vertelt iets over de geschiedenis van dit instrument. Hier wordt meteen een wezenlijk probleem aangesneden, namelijk dat het orgel niet de mogelijkheid biedt de toon tijdens het klinken te beïnvloeden, dat wil zeggen te doen crescenderen of diminueren. Elektriciteit en pneumatiek (in die volgorde) ziet hij als machtige factoren in de toen hedendaagse orgelbouwkunst.

Op pagina 4 zegt hij: *Wanneer geene deugdelijke materialen oordeelkundig worden gebruikt, falen de nauwgezetste berekeningen en uitmuntendste plannen. Daaraan is dus zeer groote zorg te besteden, ook met het oog op de duurzaamheid van het instrument.* Als voorwaarden worden verder genoemd: juiste verhouding, goede materialen, en nauwkeurige bewerking. Als hieraan is voldaan is het niet zo moeilijk

om tot een goede toon te geraken. Er zijn vele regels aan te geven, *doch de ware en beste regelen zijn zeer zeker beproefde ondervinding, eigenaardig gehoor en kunstgevoel, waarbij ene goede akoestiek van het gebouw waarin het instrument wordt geplaatst, zeer in het voordeel komt.* Vervolgens bepleit hij dat de orgelkast zich moet voegen naar het inwendige.

Hoofdstuk II gaat over de registers en de registratiekunst. Michael merkt hier op dat velen, zelfs zeer velen, het instrument bespelen zonder enige kennis *niet alleen van het samenstelsel, maar vooral van de eigenaardigheden der verschillende geluiden en hunne combinatieën.* Het volgende citaat lijkt ook in onze dagen nog actueel: (...) *en ofschoon zij dan ook met de meeste nauwgezetheid alle noten spelen van de meesterwerken, die de grootste componisten voor het orgel geschreven hebben, en hun eene tamelijke vaardigheid in harmonieleer eigen is, toch kan een toehoorder hen niet verstaan, omdat de wetenschap der combinatieën van de verschillende geluiden hun zeer dikwijls bijna geheel onbekend is. Vele onderwijzers laten dit punt in hun onderwijs onaangeroerd, hetzij omdat zij zelf weinig kennis van het gebruik, den omvang en den toonaard der verschillende registers hebben, of omdat het hun onbekend is, welk een oneindige verscheidenheid van geluid door combinatieën der verschillende registers kan worden verkregen.*

Op pagina 13 treffen we wellicht een van de belangrijkste passages uit het gehele boek aan omdat we hiermee zeer veel verder worden geholpen bij de beantwoording van de vraag naar het hoe en het waarom van de disposities en de intonatie van de orgels van Maarschalkerweerd. Met betrekking tot de verhouding van achtvoets- en overige registers zegt hij het volgende:

De verschillende beteekenissen 16 voet, 4 voet, 2 voet enz. hebben hunnen grond hierin, dat de laagste toon, dien de stem van de mensch kan voortbrengen is de C, voortgebracht door een open pijp van 8 voet lengte; daarom is de toonshoogte der met 8 voet beteekende registers in unison met de menschelijke stem en met bijna alle muziekinstrumenten, als: piano, violoncel, viool, fagot, hobo, fluit enz. De 8 voetsregisters zijn dus de hoofdstemmen, en hun toonshoogte is de overheerschende in het orgel. Al de andere geluiden: 16 voet, 4 voet, 2 voet enz., zijn slechts om die 8 voets-toonshoogte te steunen, te doen uitkomen, te versterken; daarom moeten de 8 voets registers in het kerkorgel en bij de begeleiding van den zang steeds domineeren. (...) Behalve de grondstemmen heeft men op het orgel nog de hulp- of vulstemmen; tot

deze behooren de quint- en tertsgeluiden, die slechts matig aangewend mogen worden. Sommige registers, genaamd Mixtuur, Cornet, Scherp, Cimbels, Sexquialter bestaan op iedere toon uit meer pijpen en dienen, wanneer zij oordeelkundig samengesteld en gebruikt worden, om dusgenaamde aliquot-tonen bij te brengen en dus het geluid harmonische waarden te geven. Met zorg samengesteld en behoorlijk door de grondstemmen gedekt, in harmonische verhouding, verleenen zij het geluid volheid, gloed en glans, en zijn zij waarlijk een sieraad van het orgel, omdat alles waar harmonie in is waarlijk schoon is. Echter slecht samengesteld en niet naar eisch gebruikt, zijn zij zeer onverdragelijk; zij dienen slechts tot steun en mogen in geen geval den voorrang hebben.

Aan het eind van pagina 17 geeft Maarschalkerweerd als katholiek blijk van zijn geloof:

Moge het voorgaande voor vele organisten eene opwekking wezen, om het orgel steeds meer en meer te bestudeeren, tot bevordering van den luister van onze H. Godsdienst, en aldus ook tot meerdere eer en glorie van God, Bron van alle kunsten en wetenschappen, Geveer van alle talenten. Hierop komt hij nader terug in het volgende hoofdstuk III, dat algemene beschouwingen het orgel betreffende bevat. Op pagina 18 noemt hij het orgel het katholieke instrument bij uitstek. Het is het instrument der instrumenten, gelijk de Bijbel het boek der boeken is. Het lijkt echter niet voor de hand te liggen dat hiermee bedoeld wordt dat het orgel in de grond een wezensvreemd element zou zijn binnen de protestantse kerken. Men moet zich hierbij realiseren dat in die tijd, en soms ook nu nog, de term katholiek werd gebruikt als aanduiding voor het Christendom in het algemeen, de meerdere kerkgenootschappen daarin begrepen. Voor deze ruime uitleg pleit ook het feit dat hij spreekt over 'de Bijbel' in plaats van 'de Heilige Schrift', en het feit dat hij even verderop betoogt dat het orgel is uitgevonden door het Christendom.

Vervolgens wordt beschreven hoe de kerk twee stemmen in haar dienst heeft. De klok is de stem van buiten, het orgel de stem van binnen. Het orgel is de tolk van het openbaar gebed in de heiligdommen aan God gewijd, de stem der engelen en heiligen.

In hoofdstuk VI noemt Maarschalkerweerd staartklavieren - hij spreekt van hefbomen met het steunpunt aan het einde - hefbomen van de tweede soort, omdat weersinvloeden hierop sterker zijn dan bij balansklavieren het geval is. Bij droog weer

zakken de toetsen dieper en bij nat weer stijgen ze te veel. Dit inzicht is interessant tegen de achtergrond van het feit dat in de twintigste eeuw in bepaalde kringen (zie hoofdstuk 6), met name onder invloed van historiserende opvattingen, de kritiek op balansklavieren is toegenomen. Aan Maarschalkerweeds bedenkingen kan nog worden toegevoegd dat balansklavieren veel beter geschikt zijn voor negentiende-eeuwse speelmannieren (vergelijk ook hoofdstuk 5).

In hoofdstuk VIII wordt uitgebreid aandacht besteed aan het wereldberoemde Müller-orgel in de Haarlemse Grote -of St.Bavokerk, dat Michael Maarschalkerweerd in 1905 heeft mogen restaureren.

Maarschalkerweerd verklaart allereerst dat hij zich met deze opdracht zeer vereerd voelde. Het is zijn bedoeling geweest het instrument zo veel mogelijk in de oorspronkelijke staat te restaureren: *en de vindingen en de verbeteringen der moderne orgelbouwkunst slechts zeer matig toe te passen, kortom zo dat het originele toonkarakter niet werd omgewerkt*. Als een van de nieuwe vindingen noemt hij de Barkermachine ter vergemakkelijking der speelaard van klavieren en pedaal.

Ook het pedaal werd voorzien van een pneumatische hefboom à la Barker, een systeem met vallende balgjes (het zogenaamde Exhaust, een Engels/Amerikaans systeem van Hook & Hastings)

Ook meldt hij dat hij de windvoorziening geheel heeft gemoderniseerd. De 12 spaanbalgen zijn vervangen door 3 magazijnbalgen met reguleurs, en er is een elektrische motor geplaatst. (Men realiseer zich dat dit laatste reeds in 1905 geschiedde.)

In zijn beschrijving van dit orgel maakt Maarschalkerweerd nog een aantal opmerkingen die voor ons van belang zijn omdat ze iets zeggen over de opvattingen omtrent het klankideaal uit die tijd.

Zo zegt hij bijvoorbeeld dat de mensurering van het pijpwerk nogal afwijkt van wat toen (in 1905/07) gebruikelijk was. De (originele) mensuurverhoudingen wijzen op volle krachtige bassen en scherpte in de discant. Stemsplitsen (expressions) zoals in zijn tijd toegepast waren vroeger, in de tijd waarin het Müller-orgel gebouwd werd, niet in gebruik.

In verband hiermee memoreert hij de restauratie in 1868 door Witte (Maarschalkerweerd spreekt van de fa. Bätz te Utrecht). Daarbij waren stemsplitsen toegepast die het opschuiven van het pijpwerk als consequentie hadden, wat op zijn

beurt weer gevolgen had voor de intonatie. Witte heeft dit overigens slechts met enkele stemmen gedaan. Maarschalkerweerd vindt dit een verandering in goede zin. Ook Wittes dispositiewijzigingen keurt hij goed, onder vermelding dat alle orgelmakers en -kenners het met hem eens zullen zijn. Deze dispositiewijzigingen bestonden uit het plaatsen van een Violon 16' op het pedaal ter vervanging van de Mixtuur, de vervanging van de zeer scherpe Mixtuur op het bovenwerk door een Viola di Gamba 8', de vervanging van de vrij zwakke Gamba 8' op het hoofdmanuaal door een sterkere Violon 8', en op het rugwerk de plaatsing van een Bourdon 16' en een Klarinet 8' ter vervanging van respectievelijk de Quintadeen 8' en de Regaal 8'. Maarschalkerweerd verdedigt Witte en komt op tegen het naar zijn mening onjuiste oordeel over deze restauratie, uitgebracht in de Haarlemmer Courant van 1888 bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het orgel.

Dat Michael iets heeft met de vox-humana mag onder meer blijken uit het volgende. Hij roemt dit register, bij voorkeur geplaatst op het bovenwerk, en zegt meteen dat het in combinatie met de tremulant goed klinkt, wat op Franse invloeden wijst in zijn denken (vergelijk ook hoofdstuk 5).

Tenslotte moet hier melding worden gemaakt van een passage in hoofdstuk 3 op pagina 27, die ons veel zegt over Maarschalkerweerds intenties in de orgelbouw. Hij geeft hier een negatief oordeel over bepaalde typen barokorgels, alsmede over de tijd waarin ze gebouwd zijn. *Op het laatst der 17e en begin der 18e eeuw, een tijd van veel wansmaak op allerlei kunstgebied, vervaardigde men orgels met bazuinblazende engelen, fluitende vogels, enz.[...]*. Dan noemt hij enkele voorbeelden van orgels uit die tijd en fulmineert tegen klokjes met voettreden te luiden, een bewegende en vleugels uitslaande nachtegaal, koekoek en ander vogelgezing, een beeld van Sint Stephanus met twee beelden aan zijne zijden die hem stenigen, draaiende zon, trommels en pauken door engelen geslagen, trompetten door engelen aan de mond gebracht, cymbaalsterren, vossenstaart enz. Interessant is dat Maarschalkerweerd zich ook keert tegen de tremulant. Vervolgens looft hij de Hollandse orgelbouw uit de 18e eeuw, *die steeds hunne goede naam wisten te handhaven*. Enkele van de beroemde grote instrumenten roemt hij om hun fraaie grondstemmen (!). Deze passages zijn voor ons van groot belang omdat ze duidelijk maken hoe een 19e eeuwse esthetiek met betrekking tot de orgelkunst in belangrijke mate verschilt van, zich zelfs afzet tegen, die van de barok. Met een benaderingswijze uit de 17e en 18e eeuw, of de zich

op die periode oriënterende, zal men de 19e eeuwse orgelkunst niet kunnen begrijpen. Daartoe dienen andere maatstaven te worden gehanteerd, te beginnen met die uit de 19e eeuw zelf. Michael Maarschalkerweerd verschaft ons hierover met zijn publicaties belangrijke inzichten.